David Diringer

POVIJEST PISMA

Prevela
ŠTEFANIJA HALAMBEK

ZAGREB
Hrvatsko bibliotekarsko društvo
1991.

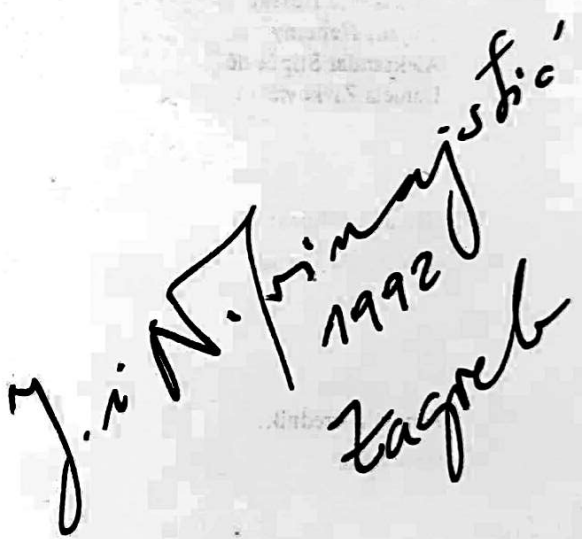
1992
Zagreb

HBD
IZDANJA HRVATSKOGA BIBLIOTEKARSKOG DRUŠTVA
Knjiga XXV

Urednički odbor:
Aleksandra Horvat
Tatjana Nebesny
Aleksandar Stipčević
Daniela Živković

Glavna urednica:
Aleksandra Horvat

Tehnički urednik:
Mate Šikić

Zagreb 1991.

David Diringer

POVIJEST PISMA

Prevela
ŠTEFANIJA HALAMBEK

ZAGREB
Hrvatsko bibliotekarsko društvo
1991.

Naslov izvornika:

David Diringer: Writing, 1962

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna biblioteka, Zagreb

UDK 003.3(091)

DIRINGER, David
Povijest pisma / David Diringer ; prevela Štefanija Halambek. - Zagreb : Hrvatsko bibliotekarsko društvo, 1991. - 111 str. : ilustr. ; 24 cm. - (Izdanja Hrvatskoga bibliotekarskog društva ; knj. 25)

Prijevod djela: Writing. - Bibliografija: str. 99-104. - Kazalo.

ISBN 86-80745-04-9

UVOD

Pismo je, doslovno i točno definirano, grafički ekvivalent govora, "utvrđivanje" govornoga jezika u trajnu ili polutrajnu obliku, ili, kao što reče jedan francuski znanstvenik, "une représentation visuelle et durable du langage, qui le rend transportable et conservable".[1] Zahvaljujući pismu, jezik je mogao svladati uobičajene uvjete vremena i prostora. Pomoću njega babilonski je trgovac mogao podrobno zapisati pojedinosti trgovačkog pothvata na pločicu vlažne gline, kako bi se osigurao od zakonskih poteškoća (ne sluteći, naravno, da će to preživjeti i naći mjesto u Britanskom muzeju); tako se mogao održati potpun primjerak Kvintilijana, zakopan u smeću i prašini samostana u St. Gallenu gdje će ga pronaći Poggio Bracciolini; i da nasumce uzmemo jedan drugi primjer, Matthew Arnold mogao je zapisati točne nizove misli i osjećaja poznatih pod naslovom *Kultura i anarhija.*

Značenje pisma

Kao što već pokazuju i ti nabacani primjeri, pismo je nešto najopćenitije i istodobno nešto najneodređenije. Ono nije postalo predmetom proučavanja na većini sveučilišta, a opet, svaka znanstvena disciplina dodiruje taj predmet s nekog motrišta, često u stvarima od znatne važnosti. Poput sunčeva svjetla i zraka koji udišemo, ono je toliko "obično", toliko "svakodnevno" i toliko "shvatljivo" da ga često uopće nisu shvatili; posljedica toga jest nedostatno proučavanje njegove povijesti i njegova razvoja.

Da nema pisma, kultura, označena kao "priopćiv razum", ne bi postojala (osim, možda, u toliko rudimentarnom obliku da bi zapravo bila neprepoznatljiva). Pravo, religija, trgovina, pjesništvo, filozofija, povijest – sve one ljudske djelatnosti što ovise o stupnju trajanja i o prijenosu – bile bi doduše moguće, ali neizmjerno ograničene. Mogućnosti što ih posjeduje usmena predaja mnogo su šire nego što se držalo pred stoljeće–dva, ali, u usporedbi sa svjetovima što ih otvara uporaba pisma, te su mogućnosti omeđene utvrđenim i posvemašnjim granicama.

Isto tako, značenje pisma nije tek stvar učenjačkog vizira. Većina starih naroda gajila je takvo strahopoštovanje prema pismu te su njegov izum često pripisivali božanstvima ili narodnim junacima. Stari Egipćani pripisivali su ga bogu Thothu ili boginji Izidi; Babilonci Mardukovu sinu Nebu koji bijaše i bogom ljudske kobi; Grci Hermesu i drugim Olimpijcima. Prema staroj židovskoj predaji, Mojsije je bio tvorac hebrejskoga pisma. A mnogi drugi narodi, kao Kinezi, Indijci, te pretkolumbovski stanovnici Meksika i Srednje Amerike, također su vjerovali u božansko podrijetlo pisma.

Zbog toga s pravom možemo govoriti o pismu kao o jedinstveno korisnoj i moćnoj vještini te bismo ga potcijenili kad bismo ga nazvali "sredstvom". U doba kada razlika između subjektivnoga i objektivnoga nije bila toliko jasna kao što je danas, pismo se većini činilo magičnom moći: suoznaka koja se održala čak i na Zapadu do razmjerno novijih vremena.

---

1) vidljivo i trajno predočenje jezika, zahvaljujući kojemu se ovaj može prenositi i očuvati

Odnos pisma i jezika

Kao što pokazuje naša uvodna odredba, pismo predmnijeva postojanje govornoga jezika. Doista, čovječanstvo je u golemu vremenskom razdoblju živjelo bez ikakva pisma, a nedvojbeno se u tom vremenu koristilo artikuliranim govorom. Ne zna se koliki je stupanj složenosti govor dostigao, ali je zasigurno bio dostatan da pokrije znatan opseg djelatnosti karakterističnih čak i za nomadske ili stalno naseljene društvene zajednice prije stvaranja gradova. Tisućama godina jezici su se razvijali, mijenjali i nestajali, slijedeći u propast narode koji su njima govorili, ne ostavivši iza sebe ni najmanji trag ili fragment ni znanstvenicima da se nad njima zamisle niti pak laicima da maštaju. Nema iščeznuća koje bi se moglo s ovim usporediti: kremenjača, zemljano suđe i kost mogu biti zakopani, razasuti ili razbijeni, a ipak se održe; antropolozi i arheolozi mogu rekonstruirati pretpovijesna naselja, pa čak, djelimice, i običaje ljudî koji su u njima živjeli; ali jezici tih ljudi nepovratno su izgubljeni, a s jezicima i njihova vjera, njihove misli, njihovi mitovi. Svjedočanstva koja pružaju grobovi i kipići uvijek će se uveliko temeljiti na nagađanju.

Podrijetlo pisma

U neko doba razmjerno novije prošlosti, u onih nekoliko tisuća godina, u kojima se zbiva zbiljski duhovni razvoj čovječanstva nastaje pismo u današnjem smislu riječi. Raščlamba prvih uzroka njegova nastanka izvanredno je težak i osjetljiv posao, umnogomu sličan raščlanjivanju "uzroka" rata ili prevrata: u jednom i drugom slučaju uzroci koji su postojali u vrijeme nastanka neke pojave obično znače malo ili ništa kasnijim naraštajima te potomstvo mora oprezno postupati. Sa sigurnošću se tek može reći kako nema dokaza koji bi potvrdili da se prije sredine 4. tisućljeća pr. n. e. koristio bilo kakav *cjelovit sustav* pisanja. Reprezentativni pećinski crteži i rezbarije na malim predmetima pronađeni su i iz tako ranog razdoblja kao što je mlađe kameno doba (oko 20.000 godina ili više pr. n. e.), a isto tako i kružnice i drugi simboli, puni raznolikosti i osobitosti. Neki od njih očigledno su služili kao oznake vlasništva, ili u slične svrhe. Ali oni nipošto nisu potpuni (to jest, utemeljeni i sustavni) oblici pisanja, niti se može utvrditi bilo kakva veza između njih i starih sustava koje poznajemo. Krajnji korijeni ovih posljednjih svakako se mogu tek naslućivati.

Možda bismo mogli reći da svi oblici grafičkog zapisa, ma koliko grubi ili profinjeni, imaju svoje korijene u središnjoj i sveopćoj ljudskoj potrebi za *sporazumijevanjem* i *izražavanjem*. Unatoč tomu, želimo li da nam izlaganje bude uporabljivo, moramo jasno razlikovati pismo koje ćemo odsada zvati *embrionalnim pismom* od *pravoga pisma*. Pretpovijesni crtež i skulptura, koje nalazimo od mlađega kamenog doba naovamo, dijelom su pokušaji izražavanja i sporazumijevanja, a dijelom, kao što ćemo vidjeti, neka vrsta simpatetičke magije (nemoguće je potpuno odijeliti te dvije funkcije). Takvi oblici i nadalje se javljaju i u povijesnim vremenima, štoviše, još dugo poslije pojave alfabetskoga pisma. Ali većina tih sredstava, drevnih i suvremenih, izdvojena su, proizvoljna i nesustavna, "zapisujući" jezik i pojmove, te imaju malo zajedničkog sa sustavnim i (u punom smislu riječi) *svjesnim* pisanjem na kakvo po prvi put nailazimo u 4. tisućljeću pr. n. e.

To ne znači da sve ono što se pojavilo prije tog vremena valja zanemariti: naprotiv, sve što baca svjetlo na čovjekove prve pokušaje izražavanja i sporazumijevanja, ma koliko daleko od proučavanja zbiljskih pisama, pomaže nam pri razumijeću pisma i njegova razvoja i svakako je vrijedno istraživanja. Ne bi trebalo zanemarivati ni svjedočanstva suvremene antropologije, dok nam, ispitujući "primitivne" zajednice i narode iz nedavne prošlosti ili današnjeg vremena, pruža nove uviđaje u djelovanja mnogih rudimentarnih oblika sporazumijevanja. Međutim tu valja znati razlikovati te ne smijemo, odgovarajući na odveć pojednostavnjene pojmove o "primitivnim" i "neuljuđenim" razdobljima u razvoju civilizacije, otići u drugu krajnost i pod kategorijom "pismo" zgrnuti na gomilu sve oblike grafičkog izražavanja kojima se čovjek služio.

Pisanje kako ga mi shvaćamo, svjesna je djelatnost, neraskidivo i neodvojivo povezana s razmjerno novijim razvojem čovjekova svjesnog uma. Utemeljivanje ili ustaljivanje rukopisa – klinasto pismo, kinesko pismo ili hetitski hijeroglifi – podrazumijevaju stupanj svijesti o jeziku, toliko veći od svijesti u, recimo, čovjeka kamenoga doba, da je to već ravno razlici u naravi.

Razvoj i širenje pisama

Iako će se to možda činiti protuslovnim, valja nešto reći o "progresivnoj" zabludi, o čemu se toliko pisalo na drugim mjestima. Ta zabluda nije svojstvena samo suvremenoj slobodoumnoj misli već, na žalost, i samoj strukturi jezika, a ponajviše jeziku i metodologiji suvremene znanosti. Neki bi i samu riječ *napredak* izbacili iz rječnika: ali ostat će, kao veoma slične, *razvoj* i *evolucija* da bi ih srdile. Takve poteškoće – prije svega, pretpostavka da je svaka promjena nužno "napredna" – posebno su prisutne u predmetu kojim se ovdje bavimo. Veoma koristan piktografski dijagram, nepažljivo upotrebljen ili protumačen, može stvoriti dojam goleme pismovne rijeke što se odlučno i nezaustavljivo pjeni prema modernom alfabetu. Takve nesporazume valja zasad prihvatiti, želimo li se poslužiti popriličnim brojem uobičajenih glagola u kasnijim poglavljima i želimo li uvesti ikakav pojam napretka.

Borba za opstanak temeljni je uvjet postojanja pisma kao i tolikih drugih stvari; i *u cijelosti*, pismo će se, rušeći sve zapreke, "razvijati" u smjeru jednostavnosti i korisnosti što kod pisma, koje nema svrhu puke izvanjske dojmljivosti, *ipso facto* jest napredak, pa će se održati najsposobnija pisma: pisma što su najkorisnija i najprilagodljivija i što najbolje odgovaraju potrebama onih koji se njima služe. Pa ipak, koliko je "ozbiljnih uplitanja" bilo tijekom povijesti! Tuđinci što zauzmu neku zemlju mogu prouzročiti neiskazive posljedice za nju uništenjem domaćeg pisma, uvođenjem novoga ili pak vlastitim opismenjivanjem. Primjena određenoga pisma u obredne i religiozne svrhe – kao primjerice u rabinskom, samaritanskom i koptskom prijevodu biblijskih tekstova – kadšto uspješno oslobađa jezik od uobičajenih oblika natjecanja i korištenja, omogućujući mu da se održi barem toliko dugo koliko i oni koji te tekstove štuju. Pokreti za vjersko obraćenje često su uvodili uporabu nekog pisma na golemim područjima, do kojih bi ono možda bilo prodrlo i bez takva "ozbiljnog uplitanja", ali beskrajno sporije: dobar primjer te pojave jest prenošenje arapskog alfabeta u sve zemlje od Španjolske do Indonezije.

Osim toga, događalo se, bez nekoga vidljivog vanjskog uplitanja, da se neko pismo nije razvijalo k većoj korisnosti i jednostavnosti, već u posve protivnom smjeru. Tako kinesko pismo, koje je od svojega nastanka bilo u neke vrste lingvističkom stezniku, ima danas desetke tisuća simbola od kojih kineski znanstvenici uistinu koriste tek tri do pet tisuća. Egipatsko su hijeroglifsko pismo, tijekom nekoliko tisuća godina njegova postojanja, sve više zatrpavali pomoćni znakovi koji, premda su prije trebali osigurati ispravno čitanje različnih riječi, sada su se izdvajali kao podosta nekorisni i suvišni (iako nesumnjivo veoma dekorativni!). Mogli bi se navesti i drugi, slični primjeri. Tako da, pored općenite korisnosti pisma, postoje mnogi činioci što određuju njegov razvoj, njegovo širenje i održavanje.

Uz to ne treba zaboraviti da se najrudimentarniji oblici sporazumijevanja ne javljaju uvijek prije sustavnih pisama: činjenica koju metodologija našega predmeta često prikriva. Zapravo se takvi rudimentarni oblici i dalje javljaju – i na svoj način razvijaju – i dugo nakon pojave alfabetskoga pisma, a neki od njih do danas su u uporabi. Odatle nas samo malen korak dijeli od izjave da se različne vrste pisma često razvijaju istodobno u različnim ili čak i u istim dijelovima svijeta i da bi u bilo kojem trenutku povijesti presjek kroz uporabna pisma otkrio golemu panoramu sa samo nešto lažne jasnoće osvrtanja na prošlost. S neke imaginarne povoljne točke u stratosferi teško bismo, bez nekoga prethodnog znanja, mogli reći kojem je pismu suđeno da bude brzo zaboravljeno, kojem sigurno i produljeno ali ne baš i spektakularno postojanje, a kojem pak iznenadan procvat. Iznad svega, vidjeli bismo malo od one "neminovnosti" što bi se mogla nădati iz pregleda kakav daje ova knjiga.

Sve je ovo rečeno tek kao uvod i opomena. Ni u kojem slučaju ne znači da dižem ruke ili ničečem mogućnosti oprimjerenja izravnog napretka u povijesti pisma. Takvih primjera uistinu je bilo. Kao što smo već nagovijestili, pojava sustavnih pisama, od kojih je (koliko je nama poznato) klinasto pismo bilo prvo, predstavlja golem korak naprijed u povijesti čovječanstva, i na svoj način znatniji je od otkrića ognja ili kotača; jer dok je ovo posljednje pridonijelo čovjekovu nadzoru nad njegovim tvarnim okolišem, pismo je temelj za razvoj njegove svijesti i njegova uma, osnova njegova poimanja sebe i svijeta oko sebe te, u najširem mogućem smislu, osnova njegova kritičkog duha – uistinu, svega što danas držimo njegovom jedinstvenom baštinom i njegovim *raison d'etre*. Samo najtvrdokorniji i najluđi intuicionisti mogli bi u tomu vidjeti nešto loše.

Alfabetsko pismo

Drugi, specifičniji, a možda i dramatičniji, primjer napretka jest razvoj alfabetskoga pisma. Kao što ćemo podrobnije vidjeti u petom poglavlju, alfabet je gotovo sigurno nastao u određenom povijesnom trenutku i na specifičnom, premda dosad nepoznatom, mjestu Bliskoga istoka, možda u Palestini ili Siriji. Povijesno, to je posljednji važan oblik pisanja koji se pojavio, najrazvijeniji, najprikladniji i najprilagodljiviji oblik pisanja koji je ikad izumljen. Od mjesta i vremena njegova nastanka to se pismo razvijalo dalje da bi postalo osnovom svih semitskih, indijskih, grčkih, latinskih, slavenskih i današnjih zapadnih pisama, kao i nekoliko drugih koje ćemo imati priliku spominjati kasnije. Razvijalo se, naime, prema onom što je nazvano "trijumfom" ili "osvajanjem" alfabeta: riječi koje zvuče nekako odveć vojnički za toliko veliku dobrobit za čovječanstvo. I

ovdje, imamo li na umu ocjene i ograde koje smo upravo naveli, pojam napretka sastavni je dio našega predmeta.

I na kraju mogli bismo navesti mnogo primjera pisama koja su se, za njihova "životnog vijeka", razvijala prema sve većoj korisnosti i uporabnosti: najčešće polaganom, ponekad tisućljetnom, evolucijom preko nebrojenih naraštaja pisara; a ponekad jednim jedinim svjesnim skokom, kao u utemeljenju perzijskoga klinastog pisma ili turskoga (latinskog) alfabeta.

Pismo kao područje proučavanja

Mogli bismo, za trenutak, proširiti našu odredbu kojom smo započeli ovaj uvod i protumačiti pismo kao prenošenje ideja i zvukova pomoću znakova na nekom prikladnom sredstvu od kamena do drveta, gline, kovine, kože, platna, pergamene, papira i voska (odredba koja bi obuhvatila i embrionalno pismo). Premda se, kao što smo spomenuli, povijest pisama, ne studira na većini sveučilišta, ona tvori glavnu osnovu za dvije druge važne grane istraživanja; a kako zbiljska prevlast dosad sačuvanih dokumenata, pisanih na podlogama poput papira i pergamene, dolazi vremenski poslije prevlasti natpisa na tvrđim materijalima, njihova se podjela poprilično poklapa s poznatom podjelom na *epigrafiju i paleografiju.*

Epigrafija, koja se obično dijeli na posebna područja – grčka epigrafija, latinska epigrafija i hebrejska epigrafija – jest znanost što se uglavnom bavi starim natpisima urezanim, ugraviranim ili utisnutim u materijale poput kamena, kovine i gline. Takva znanost obuhvaća probleme odgonetavanja i tumačenja. Paleografija, koja je na sličan način podijeljena u posebna područja – grčka, latinska i hebrejska paleografija – bavi se uglavnom pismom što je ucrtano ili nanijeto na mekane materijale poput papira, pergamene, papirusa, platna i voska, koristeći sredstva kao što su stilus, kist, trska ili pero. I opet, odgonetavanje i tumačenje tekstova sastavni je dio te discipline.

Proučavanje paleografije bilo je i jest od najvećega praktičnog značenja za svaku vrstu tekstualne kritike, za klasičnu filologiju, povijest staroga i srednjega vijeka te za druge grane povijesne znanosti. S druge strane, proučavanje epigrafije korjenito je izmijenilo naše znanje o antičkom svijetu te ponovno otkrilo i rekonstruiralo cijele civilizacije.

Stoga se fragmentarno proučavanje pisma temelji barem djelomično, na tim razlikama u materijalu. Neke grane proučavanja tvore, međutim, sastavni dio drugih područja znanja. Hijeroglifsko, hijeratsko i demotsko pismo (tri drevna egipatska pisma) obično su obuhvaćena područjem opće egiptologije, klinasto pismo asirologijom, "primitivno" pismo antropologijom i etnologijom i tako dalje. Jezikoslovlje i poredbeno jezikoslovlje – koja se bave proučavanjem jezika – mogu se isto tako baviti pismom, kada i ako je ovo posljednje obuhvaćeno predmetom (što se veoma često događa). Grafologija, "znanost o pismu", više se zanima za predmet s biološkog i psihološkog motrišta negoli za njegovu povijest.

Podjela pisama

Ta različna područja koristila su nekoliko odredaba, koje su ih ponekad presijecale i koje nastoje okupiti različna pisma prema njihovoj naravi i prema stupnju razvoja što ga je svako od njih postiglo. Neke od tih podjela veoma su korisne, ali se svima njima valja oprezno služiti: one su stvar dogovora, a ne oštre i postojane granične crte. Te kategorije (koje se sve odnose na prava pisma a ne na embrionalno pismo) jesu:

Piktografija ili *slikovno pismo*

To je najrudimentarniji stupanj pravoga pisma. Slikovno pismo prvi je važan korak nakon embrionalnoga pisma kad pismo više nije ograničeno na zapisivanje pojedinačnih, nepovezanih slika, već je u stanju predočiti susljedne stupnjeve ili zamisli neke jednostavne priče. Taj se čin zapisuje nizom više ili manje predočljivih slika ili orisa, što se nazivaju *piktogramima*. Slikovna pisma mogu se na bilo kojem jeziku izraziti oralno a da sadržaj ostane nepromijenjen, budući slike ne zamjenjuju specifične glasove. Pravoga fonetizma (od grčkog *fonê* = "glas") još nema: premda su svaki od prikazanih predmeta ili stvari imali, naravno, neku vrstu oralnog imena u onih koji su te crteže načinili. Različnim slikovnim pismima koristili su se mnogi pretpovijesni narodi, uključujući one u Egiptu, Mezopotamiji, Feniciji, Kreti, Španjolskoj, južnoj Francuskoj, Kini, Americi i Africi. Njima se i nadalje, u današnje vrijeme, koriste stanovnici središnje Afrike, jugoistočne Azije, Sibira i dr.

Ideografsko pismo

Iako po izgledu visokorazvijeno slikovno pismo, ideografsko je pismo ipak mnogo više od toga: ono je zapravo prvi korak u stvaranju pisma koje može prenositi apstrakcije, istančanosti i višestruke asocijacije. Kao i prije, piktogrami sada mogu jednostavno predstavljati stvari koje prikazuju, ali isto tako mogu sadržavati i druge pojmove ili predodžbe s kojima su te stvari povezane. Dok, primjerice, u jednostavnomu slikovnom pismu krug može predstavljati sunce, u ideografskom pismu on može značiti i toplotu i svjetlo i boga koji se dovodi u vezu sa suncem, ili pak "dan". Uz to, životinja se ideografski može prikazati ne cjelovitom predodžbom, već samo orisom glave: dio predočuje cjelinu. Pojedinačni simboli zovu se *ideogrami* i oni pokazuju začuđujuću sličnost u mnogim rudimentarnim pismima koja su inače odijeljena i vremenom i prostorom. "Čisto" ideografsko pismo pronađeno je među urođenicima Sjeverne Amerike, Središnje Amerike, Afrike, Polinezije i Australije, kao i među Jukagirima u sjevernoistočnom Sibiru. Ideografska pisma uglavnom se još ne drže cjelovitim sustavima pisanja.

Analitička prijelazna pisma

Pisma drevnih stanovnika Mezopotamije, zatim Egipćana, Krećana i Hetita često su netočno nazivana i "ideografskima". Iako su ona u svojim počecima možda bila ideografska, najraniji poznati primjeri svakoga od njih zapravo su već samo djelomično ideografski, jer imaju i fonetski element: dva oblika združena na različne načine. U nedostatku boljega izraza, ovi su oblici nazvani "prijelaznima", jer su negdje između

čistoga ideografskog i čistoga fonetskog pisma. Ne treba, međutim, zaboraviti da neki od ovih sustava traju tri tisuće godina ili više, pa ih se može držati "prijelaznima" samo u okviru najširih povijesnih razmjera. Riječ "analitičko" jednostavno označuje pismo kojega osnovne jedinice (bez obzira kako one bile predočene) jesu *riječi.*

Fonetska pisma

U "čistomu" ideografskom pismu još nema povezanosti između prikazanoga simbola i njegova govornog naziva: simboli se mogu tumačiti jednakom lakoćom u bilo kojem jeziku. U fonetskom pismu postoji, po prvi put, grafički ekvivalent govora. Svaki element u takvu sustavu pisanja odgovara glasu ili glasovima u jeziku koji taj sustav predstavlja. Tako je uspostavljena izravna i nerazdjeljiva veza između pisanog i govornog jezika: prvi se može razjasniti ili tumačiti samo ako se poznaje onaj drugi. Pojedinačni znakovi koji se koriste u fonetskom pismu mogu imati bilo koji oblik te između vanjskoga izgleda simbola i zvuka koji ovaj simbol predstavlja ne mora postojati nikakva veza.

To nas dovodi do posljednje velike podjele našega predmeta: jer fonetsko pismo (ako je "čisto" fonetsko, a ne tek element u nekom prijelaznom pismu) može biti slogovno ili alfabetsko. Slogovni oblici pisma (ili *silabariji*) temelje se na činjenici da najmanje jedinice na koje se izgovorena riječ ili niz zvukova mogu podijeliti jesu slogovi. Zamisao o korištenju pojedinačnih simbola za prikazivanje slogova čini se da se u različna vremena pojavljivala u mnogim dijelovima svijeta, premda je samo nekoliko pisama uzmoglo potpuno odbaciti ideograme jednoga ranijeg stupnja razvoja i tako postati "čistim" slogovnim pismima. Iako je silabarij prilagodljiv način pisanja, mnogo jednostavniji i točniji od ideograma, on ipak može biti neprikladan ako u pojedinim jezicima slogovi sadržavaju više od jednoga ili dvaju suglasnika. Prema tomu iako bi bilo jednostavno slogovno prikazati riječ kao što je po–ro–di–ca, riječ "čvrstoća" trebalo bi pisati *če–ve–re–se–to–ća,* i, budući bi svaki slog bio prikazan drugačijim pojedinačnim znakom, ukupan broj simbola u pismu bio bi i nadalje razmjerno velik.

Alfabetsko pismo

Iako je alfabetsko pismo u tehničkom pogledu podvrsta fonetskog pisma, ono je u posljednjih tri tisuće godina poprimilo takvo značenje da zaslužuje zasebnu kategoriju. Goleme prednosti što proizlaze iz korištenja slova da bi se prikazali pojedini glasovi (a ne misli ili čak slogovi) očigledne su i ovdje ih više ne treba ponovno izlagati. Sa svoja 22, 24 ili 26 znaka, alfabet je najprilagodljiviji i najkorisniji način pisanja koji je ikad iznađen, i od samoga nastanka na Bliskom istoku, postao je gotovo jedinstvenim temeljem za pisma, kojima su se služili uljuđeni narodi, prelazeći iz jezika u jezik gotovo bez poteškoća. Nijedan drugi sustav pisanja nije imao toliko dalekosežnu, toliko zamršenu i toliko zanimljivu povijest.

Podjela i prikaz povijesti pisma u ovoj knjizi dijelom su povijesni (tj. kronološki), dijelom nacionalni (ili etnički), a dijelom ustustavljeni s obzirom na *genre* ili tip. Jedna

se podjela odmah nameće sama po sebi: ona na nealfabetska i alfabetska pisma, pri čemu ova posljednja pisma povijesno i logički proizlaze iz onih prvih. Uz prethodno poglavlje o embrionalnim pismima i drugim ranim oblicima sporazumijevanja te zasebnim poglavljima o pismima Kine, staroga Meksika i Središnje Amerike, to je metoda koju smo ovdje prihvatili. U tri poglavlja o nealfabetskim pismima valja dopustiti neke izmjene. Tu je ponajprije izvršena podjela po mjestu (drevni Bliski istok, Daleki istok i pretkolumbovska Amerika), a unutar podskupina pisma su obrađena otprilike po vremenu nastanka, ako je ono danas poznato. Tako je klinasto pismo obrađeno u potpunosti, od njegovih početaka pa sve dok nije nestalo kao način pisanja, prije nego što se razmatra najranije egipatsko pismo. Kako se klinasto pismo zadržalo sve do kršćanskoga doba, a posljednji poznati primjer egipatskoga demotskog pisma potječe iz 476. godine, postoje u ovom, kao i u drugim slučajevima, poprilična preklapanja. Čitatelj bi ponekad morao sam izvršiti kronološki ispravak.

Predmeti kao što su brojčano i glazbeno obilježavanje te stenografija, kaligrafija i tiskarstvo povezani su, naravno, s poviješću pisma i zaslužuju da se i o njima zasebno raspravlja. Potrebe knjige ovoga opsega ne dopuštaju, međutim, da se i oni sustavno razmotre.

PRVO POGLAVLJE

PRVOTNA SREDSTVA SPORAZUMIJEVANJA: EMBRIONALNO PISMO

Baveći se najranijim pojavama koje su prethodile pismu, nailazimo na nekoliko kategorija. O najranijim embrionalnim pismima što su ih ljudi starijega kamenog doba urezali, nacrtali ili naslikali na zidovima pećina, moglo bi se raspravljati u povijesti umjetnosti, povijesti magije ili povijesti pisma. To, naravno, potvrđuje da ona pripadaju dotad jedinstvenom obliku ljudske aktivnosti od koje su se s vremenom izdvajale zasebne vrste; te da, u najbolju ruku, razvučenim i često protuslovnim razjašnjenjima možemo tek nagađati o svjetonazoru koji ih je stvorio.

Najranija embrionalna pisma – shematski likovi životinja, geometrijski oblici, grube slike različnih predmeta – pronađena su u sjeveroistočnoj Španjolskoj, jugozapadnoj Francuskoj, na istočnom Sredozemlju, u sjevernoj Evropi i sjevernoj Africi. Neka od njih nastala su oko godine 20.000. pr. n. e. Svrha im nije bila izražavanje, sporazumijevanje ili "ukrašavanje" u današnjem smislu, već su ona vjerojatno bila povezana sa simpatetičkom magijom i nekim obrednim radnjama. Tako su zadivljujući i glasoviti pećinski crteži bizona i drugih životinja, pronađeni u Pirinejima i u njihovoj blizini, možda trebali poslužiti kao obredni čin koji će osigurati dobru lovinu. Pa i to gotovo pouzdano jest pretjerano pojednostavljivanje, što se često događa u svakomu današnjem razgovoru o magiji.

Zanimljivo je spomenuti stupanj konvencionalizma i geometricizma što su već prisutni čak i u tim pećinskim slikarijama (petrogrami) i rezbarijama (petroglifi) koje su trebale prikazati prepoznatljive stvari: čovjek se dosta dinamično može orisati u tri brza poteza, ptica se može svesti na trokut, dvije zaobljene crte i dvanaestak ravnih: tako da je vjerojatno beskorisno i nadalje razmatrati pitanje da li se jednostavno geometrijsko embrionalno pismo "razvilo" iz slikovnog prikaza. Ovakvo pitanje rađa prilično pogrešnu dihotomiju. Element geometricizma prisutan je od samog početka, i čini se prirodnim oblikom izražavanja isto tako kao i neka "realističnija" tehnika.

Unatoč nevjerojatno širokoj geografskoj rasprostranjenosti te unatoč činjenici što obuhvaćaju mnoga tisućljeća pisane i nepisane povijesti (pisma u kamenim pećinama Sjevernog Kimberleya, u Australiji, još uvijek služe urođenicima u religiozne svrhe), svim je embrionalnim pismima zajedničko ovo: dojmovi i misli što ih ona prenose jednako su *statički.* To ne znači da im nedostaje ono što nazivamo "umjetničkom vrijednošću": neka od njih odista su sjajne tvorevine, a ona s Pirineja posebice su pobudila veliku pozornost suvremenih povjesničara i kritičara umjetnosti. Pod *statičkim* mislimo samo da nam ti crteži, kao nepovezane i proizvoljne slike, ne mogu prenijeti ni najjednostavnije pojmove ni najjednostavniji slijed pripovijedanja. Oni mogu izraziti snagu, dinamizam i pokret što ih sadržava oblik bizona ili mamuta, i čine to sjajno: oni, međutim, ne mogu te pojedinačne, statičke dojmove oblikovati u neku obavijest. Možda bismo mogli reći da u embrionalnim pismima postoje imenice, ali nema glagola, priloga i prijedloga.

Pretpovijesni konvencionalizirani likovi i geometrijski simboli: 1) oslikani oblici mezolitičke azilijanske kulture, oslikani peroksidom ili željezom, iz Mas d'Azila, Ariège, južna Francuska; 2) geometrijski znakovi iz Španjolske; 3) konvencionalizirani likovi i znakovi iz Italije; 4) simboli na zidovima i keramici s Krete; 5) konvencionalizirani likovi s pećinskih crteža sjeverne Afrike; 6–7) petroglifi iz Kalifornije ; 8) petroglifi iz Australije.

Potrebe simpatetičke magije ili obreda vjerojatno razjašnjuju i oslikane riječne oblutke iz tzv. azilijenske kulture (po Mas d'Azil, Ariège, u južnoj Francuskoj), kao i petrograme i petroglife – geometrijske znakove i konvencionalizirane ljudske likove ili prikaze životinja – što su pronađeni u grobnim humcima mlađega kamenog doba, a i iz kasnijeg vremena na cijelomu sredozemnom području, zapravo, širom svijeta.

Prijelazom na slikovno pismo – prijelaz što ni u kojem slučaju nije bio potreban ili neizbježiv – susrećemo se po prvi put s oblikom pravoga pisma, iako tu još nije posrijedi nikakav ustaljeni sustav. Slikovna pisma iz pretpovijesnih vremena pronađena su širom svijeta – u Europi, južnoj Africi, Sovjetskom Savezu, Australiji, Indiji, Polineziji, Melaneziji, Mikroneziji, na Kreti, u Egiptu, Palestini, Siriji, na Bahamskim otocima, u Sjevernoj i Južnoj Americi – a svake godine izvješćuje se o novim otkrićima. Iz neke vrste slikovnog pisma razvila su se najveća stara pisma kojih povijest počinjemo istraživati u sljedećem poglavlju.

Ovaj kratki pregled (najranijih početaka pisma) ne bi bio potpun kad ne bismo spomenuli druge rudimentarne oblike zapisivanja, izražavanja i prenošenja misli. Mnogi od njih postojali su usporedo s embrionalnim i slikovnim pismima, a neki od njih i nadalje su se koristili u kulturama u kojima su se već bila razvila prilično napredna pisma. Premda se ovi načini sporazumijevanja zapravo ne mogu uvrstiti u povijest pisma, oni nam pomažu da dobijemo neku predodžbu o sredini ili sredinama iz kojih su mnoga pisma proizišla, te o načinu na koji je, u ranoj povijesti čovječanstva, ono što danas znamo kao preteče pisma predstavljalo samo jedan od mnogih mogućih oblika sporazumijevanja.

Jedno od najobičnijih sredstava da bismo se prisjetili nekog naloga ili zadaće što ih moramo obaviti jest zavezati uzao na rupčiću, što je mnemotehničko sredstvo kojim su se koristili različni narodi i kulture. Najjednostavnija primjena uzlova kao mnemotehničkog sredstva bila je pri pamćenju brojeva, i o takvomu jednom zanimljivom primjeru izvješćuje Herodot:

> Uskoro potom (Darije) sazove sastanak jonskih zapovjednika i pokaže im dugačak kožni pojas na kojem bijaše zavezao šezdeset uzlova. Muževi Jonije, reče... Želim da uzmete ovaj pojas te da svakoga dana odriješite po jedan uzao, počev od dana kad krenem na pohod protiv Skitâ. Ne vratim li se prije no što svi uzlovi budu odriješeni, možete slobodno odjedriti kućama...

Katolička krunica slično je mnemotehničko sredstvo, iako je tu religiozna nota nadjačala puku praktičnu namjenu.

Uzlovni oblici tvore osnovu peruanskih *quipus-a* (ili *quipos-a*) koje su španjolski konkvistadori pronašli u toliko širokoj uporabi. *Quipusi* su se sastojali od određenog broja vlakana ili konopa različne duljine, debljine i boje, uglavnom od sukane vune, nanizanih na traku ili poprečnu motku. Premda su obično služili za pamćenje različnih brojčanih zapisa, oni su se isto tako mogli koristiti za prenošenje vijesti o nedavnim događajima ili za javne proglase. (Peruansko pleme Inka, koliko je poznato, nije se koristilo pismom.)

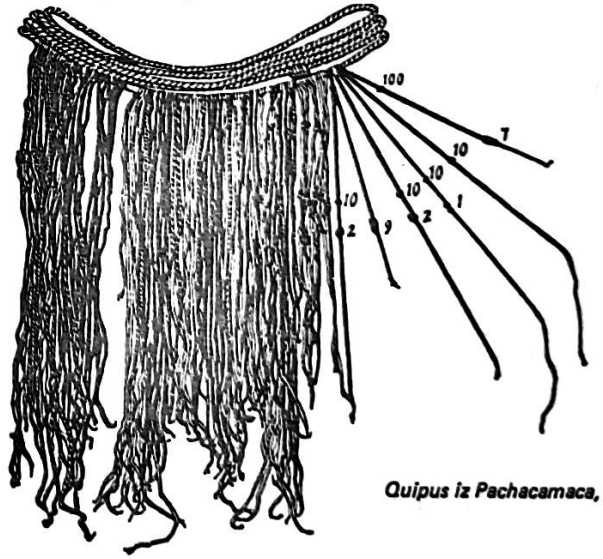

Quipus iz Pachacamaca, grada Inka–Indijanaca u Peruu.

Tim su sredstvima slične poslanice *aroko* današnjeg plemena Jebu, te drugih nigerijskih plemena, a sastoje se od školjaka kauri nanizanih u različnim kombinacijama i u različnim smjerovima; dok su srodne mnemotehničke postupke, uključujući zauzlana vlakna, sve do današnjih vremena, koristila plemena Li (Hainan) i Sonthal u Bengalu, neki urođenici u Polineziji, u južnom Peruu, središnjoj i zapadnoj Africi, u Kaliforniji te stanovnici otočja Riukiu, Solomonskih otoka, Caroline, Pelew i otočja Marquises.

Drugi način, što se u različna vremena koristio kao sredstvo za prenošenje poruka, jest rovaš. Poput *quipus-a* i drugih sredstava te vrste, ti su rovaši danas nerazumljivi osim tamo gdje ih još koriste današnja "primitivna" plemena. Svi takvi načini sporazumijevanja u biti su šifre, a ključevi za njihovo odgonetavanje nalaze se u glavama onih koji se njima koriste. "Ključ" za stare peruanske *quipuse* očigledno je bio veoma složen i sustavan, budući su se oni uporabljivali ne samo kao jednostavni brojčani zapisi već i za prenošenje složenijih obavijesti. S druge strane, rovaši su se često urezivali u nazočnosti glasnika kojemu bi se usmeno naglasilo značenje svakoga ureza: prema tomu, rovaši mogu biti najjednostavnije mnemotehničko sredstvo, a nikako ne pravi zapis.

Različnim rovašima nisu se služili samo neki "primitivni" narodi Australije, Sjeverne Amerike, zapadne Afrike, Kine, Mongolije i jugoistočne Azije, već također i narod stare Skandinavije, Engleske (tzv. "tally–sticks" = rovaši), Italije i Rusije. Pleme Kha u Indokini još i sad vodi račune i prenosi poruke pomoću malih komada bambusa, označenih urezima u manjim ili većim razmacima.

Zanimljiv primjer sličnoga oblika mnemotehničkog sredstva što se koristio u Engleskoj još za Drydenova života, opisao je Alfred Moorhouse: tzv. "drveni godišnjaci" ("clog almanacs") iz srednje Engleske, pronađeni ponajviše u blizini Staffordshirea:

> "Bijahu to četverostrani drveni blokovi s crtama urezanim na bridovima kako bi se prikazali dani u godini. U prvom redu bili su to kalendari crkvene godine. Svetkovine i blagdani bijahu istaknuti znakovima – na primjer, blagdan sv. Davida likom harfe."

Postoje oblici sporazumijevanja slični spomenutima, a koji osim toga sadržavaju i snažan simbolični element. Takvi su, primjerice, *wampumi* sjevernoameričkih Irokeza: široka traka školjaka ili zrna nanizanih tako da oblikuju nekakvu sliku, a obično prikazuju neku važnu prigodu. Traka se nosila kao ornament ili pojas a ponekad se koristila i kao novac. (Riječ "wampum" još se katkad uporabljuje u Sjedinjenim Državama kao istoznačnica za "novac" u svakodnevnu govoru.)

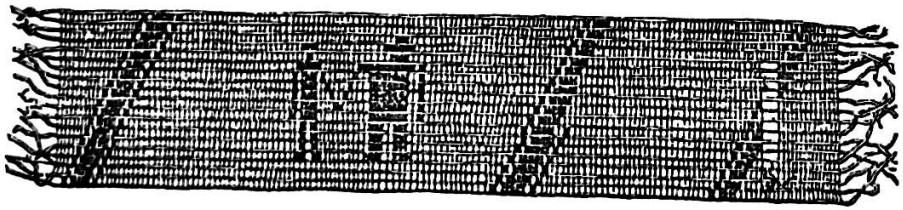

Wampum. Čuveni Pennov wampum, koji simbolizira primirje sklopljeno između Williama Penna (utemeljitelja Pennsylvanije) i sjevernoameričkih Irokeza.

Neki načini sporazumijevanja gotovo su posve simbolični i zasigurno su mnogo manje prikladni od onih koje smo već spomenuli. Tako je pleme Lu–ze, na tibetsko–kineskoj granici, slalo nekoć poruke u obliku komada pileće jetre, tri komada pileće masti i jedne sušene paprike – sve skupa umotano u crveni papir. Smisao toga bio bi, "pripremi se odmah za borbu". Pleme Bangala s gornjega Konga još i sad šalje različne osobne zaloge – noževe, lule, bodeže – da bi naglasilo važnost usmene poruke: predmete bi glasnik poslije vraćao.

Na kraju valja spomenuti pradrevni oblik koji je nemoguće svrstati u bilo koju drugu skupinu ili pod bilo koji naslov. Taj oblik uključuje sredstva kao što su oznake proizvoda, heraldički amblemi, trgovačke oznake, pečati i oznake vlasništva. Korištenje takvih amblema bilo je toliko raširenо, a još je i danas u uporabi, da je nemoguće dati potpun popis, a djelomičan popis činio bi se pomalo besmislenim. Mnogi od tih simbola pronađenih u embrionalnim pismima vjerojatno su se koristili na taj način; dok je slično označivanje pronađeno na starom sudu i na zidinama u Palestini, na Kreti, u Egiptu, na Cipru, u Transilvaniji i dr.

DRUGO POGLAVLJE

ANALITIČKA PISMA DREVNOGA BLISKOG ISTOKA

Klinasto pismo

Klinasto pismo (engl. *cuneiform* alphabet, prema latinskomu. *cuneus* = "klin" i *forma* = "oblik") jest najstariji danas nam poznati sustav pisanja. Otkako je u 19. stoljeću odgonetnuto, postalo je predmetom golema broja rasprava, a i predmetom nagađanja; ali njegovo je podrijetlo i nadalje nepoznato.

Negdje oko sredine 4. tisućljeća pr. n. e. narod nepoznate etničke i jezične pripadnosti, koji nam je poznat pod imenom Sumerani, stigao je u južni dio Mezopotamije i oteo to područje njegovim prvotnim stanovnicima. Od posljednjih stoljeća 4. tisućljeća, Sumerani su 1500 godina bili nadmoćna kulturna skupina Bliskoga istoka, stvorivši visokorazvijenu književnost i ostavivši zapise i spise veoma opsežna i složena sustava prava, uprave, trgovine i religije.

Podrijetlo i razvoj klinastog pisma

Negdje u prvih pet stotina godina njihove okupacije Sumerani su počeli koristiti pismo koje se na kraju razvilo u klinasto. Ne zna se jesu li ga oni odista izumili; njegov krajnji izvor možda su raniji semitski stanovnici te zemlje, ili je pak ono bilo doneseno u Mezopotamiju s nekoga drugog mjesta. Problem njegova podrijetla otežava činjenica što rano sumersko pismo pokazuje sličnosti neodređena značenja s ranim linearnim pismom Elamita, s egipatskim hijeroglifskim pismom i pismom doline Inda.

Kakva god bila prava narav njegova podrijetla, naše znanje o najranijemu sumerskom pismu temelji se na jedinstveno bogatom nalazu u Uruku (biblijskom Ereku, sjeverozapadno od Ura) početkom druge četvrti ovoga stoljeća: više od tisuću pločica i fragmenata ispisanih grubim slikovnim pismom, koje po svemu sudeći, predstavlja sumerski jezik.

Prema tomu, u svojemu najranijem obliku klinasto pismo uopće nije bilo *klinasto* (tj. "klinoliko") već je ono neka vrsta slikovnoga pisma što pokazuje zamršenost kakvom se općenito odlikuje piktografija; otprilike devet stotina različnih simbola pronađeno je u Uruku, u sloju poznatom pod oznakom IVb, a možda je čak i taj broj tek dio simbola koji su se u to doba koristili.

Najstariji natpisi pronađeni u Uruku posve su priprosti slikovni natpisi, bez ikakvih ideograma. Ali na nešto mlađima otkrivamo da je već započeo prijelaz k ideografskom i fonetskom pismu: sunčana kugla sada predstavlja pojmove "dan" i "vrijeme" kao i samo sunce. Istodobno počela je fonetizacija sumerskog pisma: u drugoj najstarijoj "ži-li" sumerskoga pisma, tzv. sloju Uruk III, pronađene su pločice na kojima znak *strelica* označuje i sumersku riječ *ti,* "strelica", i *ti,* "život" – a obje riječi povezuje tek istovjetnost izgovora.

Stoga nije ispravno govoriti o sumerskom pismu kao pismu koje je (koliko je nama poznato) ikad bilo čisto ideografsko. Ponajprije, ono je oblik slikovnoga pisma; a potom, bez prekida, postaje pismom koje smo označili kao prijelazno. Konačno odgonetavanje ranoga piktografskog pisma pronađena u Uruku možda zapravo daje naslutiti da je fonetizacija otpočela čak na jednomu ranijem stupnju.

Istodobno dok su se zbivale te promjene, pismo se isto tako mijenjalo po svojemu vanjskom obliku. Slike postaju pojednostavnjene i konvencionalno prikazane, zadržavajući od svojega prvotna izgleda tek toliko da bi se uzmogle prepoznati. Pismo postaje linearno: počinje biti pisano, tj. pisano u jednostavno vučenim crtama. I – što je postalo najvažnijim čimbenikom u razvoju klinastoga pisma – glina, do koje se u Mezopotamiji tako lako dolazilo, sve se više koristi kao podloga za pisanje. Tom razvoju, također, dugujemo očuvanje tolike množine sumerskih zapisa, budući je glina, čak ako se i nepečena ostavljala na suncu da se stvrdne (što je slučaj s mnogim pločicama), jedan od najtrajnijih materijala. Možda su se istodobno koristile i druge, trošnije podloge – drvo, ili neka vrsta papirusa – ali se to ne može utvrditi.

Negdje oko 3200. godine pr. n. e. neki sumerski pisari, radi potreba pisanja, držali su potrebnim okrenuti glinene pločice tako da su dovršeni simboli bili kao polegnuti: premda se na takvim natpisima, kao što su oni urezani u kamen ili kovinu, još nekoliko stoljeća zadržao stari položaj. Postupno, međutim, i ti bi se ispisivali izokrenuti za 90 stupnjeva. Ti su izokrenuti simboli oni što su s vremenom stilizirani u znakove koje uistinu možemo nazvati klinastim pismom.

Odlučan čimbenik u tom razvoju bila je promjena spomenutoga pisma u karakteristične klinolike poteze što su se koristili u svim sumerskim, asirskim i babilonskim klinastim pismima. Radeći na vlažnoj glini, sumerski su pisari otkrili da se znakovi mnogo urednije i djelotvornije mogu praviti *utiskujući* ih u površinu negoli grebući po njoj. Svatko tko je ikad pokušao upisati neki uzorak na glineni sud ili kipić prije pečenja, složit će se s tim. Bilo kako bilo, noviji se način pokazao odličnim za kratke, ravne, razmjerno debele crte, a istodobno bio je krajnje neprikladan za crtanje krivulja, krugova te dugačkih i finih crta. Posljedak toga bio je da je sve to postupno zamijenjeno kratkim ravnim potezima u okomitom, vodoravnom ili kosom položaju.

Ti su se potezi pravili vrškom na kraju zadebljanog *stilusa:* ravan komad korijena, kosti, tvrda drveta ili kovine. Pisar bi, kako se vidi na asirskim spomenicima, šakom obuhvatio stilus i utiskivao ga u vlažnu glinu. Pisalo se slijeva udesno, a pisar bi stilus držao desnom rukom kako bi izbjegao razmazivanje onoga što bijaše napisao: a prirodna neujednačenost pritiska, što ju je taj postupak nametao, dovodila je do karakterističnoga klinolika oblika poteza.

Klinolik oblik tih znakova, koje su oni što su se njima koristili nazivali "trokutima", postupno je postajao sve jače obilježen, da bi konačno postao ustaljenim oblikom pisma koje danas znamo kao klinasto: tada je već zaista bilo preostalo veoma malo izvornih piktograma iz kojih je ono nastalo. Jednom ustaljena Sumerani su klinasta pismena urezivali u kamen, kovinu, staklo i druge tvrde materijale, premda ona svoj osebujan oblik u potpunosti duguju tehnici rada u vlažnoj glini. Klinasto će pismo dosegnuti svoje izvanjsko savršenstvo kao pismo u rukama asirskih kraljevskih pisara, kojih je kaligrafija lijepa i danas.

Sada se moramo malo vratiti unatrag i nastaviti prikazivanjem razvoja klinastoga pisma kao oblika predočivanja sumerskoga jezika. Kako je fonetizacija sve više jačala, područje izražajnosti klinastih simbola postaje veoma široko: zapravo, pismo uskoro

Izvorni piktograf	Piktograf na mjestu kasnijeg klinastog simbola	Rani klinasti simbol	Klasični asirski simbol	Značenje
				nebo bog zemlja
				muškarac
				genitalije žena
				planina
				planina žena
				ropkinja glava
				usta govoriti
				hrana
				jesti
				voda u piti
				ići stajati
				ptica
				riba
				vol
				krava
				ječam zrno
				sunce dan
				orati obrađivati

Razvoj klinastih simbola od piktografa do klasičnoga asirskog pisma.

ima znakove za četiri od pet sumerskih samoglasnika, što je umnogome pridonijelo da sumersko klinasto pismo postane prilagodljivim oblikom sporazumijevanja. Međutim, svojim, djelimice, ideografskim, a djelimice fonetskim izvorima, pismo zadržava određen broj nejasnoća koje zbunjuju. Neki od tih simbola su *polifoni*, koji imaju više fonetskih vrijednosti; drugi su *homofoni*, koji imaju slične fonetske vrijednosti, ali predstavljaju posve različna značenja. Tako, kao primjer jednoga *polifona*, trostruki klinasti znak, što je prvotno bio izveden iz piktograma za *brdo*, dobio je ukupno deset mogućih fonetskih vrijednosti – *gin, kur, kin, lat, mat, mad, nat, nad, šat, šad* – te također četiri ideografske vrijednosti. S druge strane homofon *gar* mogao se prikazati pomoću 14 različnih simbola, od kojih je svaki značio nešto posve različno; *si* pomoću 14; *tu* s ukupno 16 simbola.

Determinativi (odredbenice)

Da bi uklonili te nejasnoće, sumerski su pisari uveli red znakova što ih zovemo *determinativima.* Te bi stavljali ispred ili iza riječi kojih bi značenje moglo biti nejasno, nisu se izgovarali, a služili su za označivanje općega razreda ili kategorije kojima je riječ pripadala – npr. ptice, brojeve, muška vlastita imena, božanstva, zemlje, oblik množine i dr. Te odredbenice nisu bile nov izum, već su bile izvučene iz opće zalihe ideograma koji su već postojali u jeziku. Premda se taj sustav nama može činiti nespretnim, Sumeranima je posve dobro služio: i mi koji za odgonetavanje triju ili više mogućih značenja riječi "low",[1] "hand"[2] i "left"[3] nemamo ništa više od onoga što antropolog Malinowski naziva "kontekstom situacije", mogli bismo za pola tisućljeća biti predmetom isto takva čuđenja.

Jedan drugi oblik odredbenice bijaše fonetska dopuna, znak što se koristio kao fonogram koji je, kad bi se dodao polifonu, razjašnjavao posebnu fonetsku vrijednost što se koristilo ponavljanjem njegova određenog nastavka. To bi se, možda, najbolje moglo razjasniti jednim veoma hipotetičnim primjerom. Zamislimo da se engleska izgovorena riječ "sugar" (šećer, op. prev.) pisala kao simbol 𒀭𒁍𒀭, ali kako je simbol 𒀭𒁍𒀭 polifon, mogao je on isto tako značiti i "lonac", "konj", "vršidba" i "stupica". Jedan drugi simbol, @!@, označuje slog *ar*. Prema tome, želimo li prenijeti pojam "šećer" u pisanu obliku, a željeli bismo spriječiti da čitatelj pomisli (makar i na čas) kako smo prodali pola kilograma lonca, ili pola kilograma konja, združujemo dva simbola pišući 𒀭𒁍𒀭–@!@ . Netko tko je upravo učio engleski, ali njime još ne vlada osobito, kad naiđe na taj simbol razmišljat će otprilike ovako: (1) simbol, čini se, treba čitati 𒀭𒁍𒀭 –ar; (2) prema tome, riječ koja se traži na tom mjestu jest riječ prikazana simbolom 𒀭𒁍𒀭 , što završava na *ar*; (3) dakle, ta riječ mora biti "sugar". Za nekoga tko dobro poznaje jezik, taj će proces, naravno, biti upravo časovit.

Fonetske dopune Sumerani su također koristili kako bi razjasnili značenje nekog ideograma kad ovaj bijaše postao višeznačan – kad je, primjerice, simbol za riječ "noga" počeo također predstavljati srodna značenja "ići" i "stajati".

[1] engl. nizak, tih, slabašan, dubok itd., p.p.

[2] engl. ruka, rukopis, kazaljka, radnik itd., p.p.

[3] engl. lijevo, ljevica, ostavljen itd., p.p.

Akađani

Negdje sredinom 3. tisućljeća pr. n. e., tisuću godina nakon dolaska Sumerana u Mezopotamiju, njihovo su pismo preuzeli Semiti što su živjeli u dolini Tigrisa i Eufrata – Akađani, tj. Babilonci i Asirci. Više od dvije tisuće godina ono na neki način ostaje njihovim pismom, i u razdobljima njihove velike moći i ekspanzije ono je doživljavalo odgovarajući procvat. Za vladavine Hamurabija, krajem 18. stoljeća pr. n. e., klinasto je pismo postalo instrumentom veličanstvenoga klasičnog doba babilonske književnosti i znanosti: razdoblja u kojem je napisana gotovo sva očuvana babilonska književnost, i u kojem se napredan i bogat stupanj trgovine i državne uprave odrazio u tisuću pisama na tisućama glinenih pločica, od kojih su mnoge sačuvane. Hamurabijev zakonik, koji je, kad po prvi put bijaše predočen svijetu, izazvao golem val zaprepaštenosti i iznenađenja za svoje anticipacije Mojsijevih zakona, najčuveniji je (ali ne i najraniji) primjer pravnoga sustava – pojam zakona – koji je bio omogućen razvojem ustaljenoga i sposobnoga pisma.

U babilonskom razdoblju broj simbola u klinastom pismu ustalio se na nekih šest ili sedam stotina – šest samoglasnika, 97 jednostavnih ("otvorenih") slogova (*di, du, da* itd.), više od dvije stotine ponešto složenijih ("zatvorenih") slogova (*sun, dam, bar* itd.) te otprilike tri stotine ideograma.

Između 9. i 7. stoljeća pr. n. e. knjižnice asirskih kraljeva bijahu ispunjene desecima tisuća raskošno izgraviranih glinenih pločica, od kojih su mnoge otkrivene prilikom iskapanja Ninive. Obrađena područja uključuju religiju, mitologiju, zakonodavstvo, povijest, magiju, znanost, matematiku, medicinu i astronomiju. Pronađeni su veoma precizni asirski rječnici, veći i obuhvatniji od onih babilonskih. Najdojmljiviji od svega bili su, možda, cjeloviti zapisi asirskih kraljeva o njihovim pohodima i djelatnostima. Ti bijahu utisnuti najsitnijim mogućim klinastim pismom na šuplje valjke ili prizme sa šest, sedam, osam ili čak deset strana. Dopuna što je neke od tih kronika pružaju biblijskim pričama ("konfirmacija" je na zlu glasu u tom kontekstu) sada je već predmetom općega znanja.

Širenje klinastog pisma

U 2. tisućljeću pr. n. e. (da se za trenutak vratimo natrag) akadski je jezik postao *lingua franca* drevnoga Srednjeg istoka, a klinasto pismo dobilo je primjerno značenje. To potvrđuju pločice ispisane klinastim pismom što su pronađene u Tell el–Amarni u Egiptu, u Boğazkaleu u Maloj Aziji i, zapravo, diljem Bliskoga istoka. U tom razdoblju, a i poslije njega, klinasto su pismo preuzeli Kasiti, Hetiti, Mitani, Huriti, narod države Urartu, Kanaanci, Perzijanci, a vjerojatno i mjesni živalj Kapadocije. U nekim slučajevima klinasto se pismo prihvaćalo u postojećem jeziku uz znatne izmjene, u drugima je bila potrebna manja preinaka, dok su ga neki narodi preuzeli skupa s akadskim pismom.

Elamiti

Posebno treba reći nešto o prenošenju klinastog pisma od Sumerana Elamitima, što se dogodilo negdje u isto vrijeme kad je pismo predano i Akađanima – ili možda, kao što drže neki znanstvenici, čak i ranije. Biblijski *Elam* (što odgovara asirskom i babilonskom *Elamtu* ili *Elamu* te grčkom *Elymais*) bijaše stari naziv za zemlju smještenu sjeverno od Perzijskoga zaljeva i istočno od donjega Tigrisa. Nastanjeno narodom koji nije bio ni semitski ni indoeuropski, a govorio je aglutinativnim narječjima vjerojatno srodnim kavkaskoj skupini jezika, ovo je područje stvorilo civilizaciju što se mogla uspoređivati s civilizacijama Sumerana i Akađana. U kasnomu 4. tisućljeću Elamiti su posjedovali izvorno pismo, od kojega je pronađeno devet natpisa u kamenu te nekoliko stotina glinenih pločica. Znakovi toga pisma, što je djelomično odgonetnuto, geometrijski su i linearni, i pišu se uglavnom slijeva udesno; oni su gotovo zasigurno izvedeni od ranijih piktografskih simbola, kojih primjeri, međutim, nisu pronađeni. Ovo rano pismo, nazvano protoelamitskim ili ranim elamitskim, čini se da je na neki način srodno ranomu klinastom pismu, ali je prava narav ovoga srodstva nesigurna.

U kasnijem razdoblju, neposredno prije ili neposredno poslije sredine 3. tisućljeća pr. n. e., Elamiti su odbacili ovo izvorno pismo i (uz znatne izmjene) prihvatili babilonsko klinasto pismo. Ovo neoelamitsko klinasto pismo bilo je, u usporedbi sa šest ili sedam stotina znakova babilonskoga sustava, veoma pojednostavnjeno: sadržavalo je ukupno 113 simbola, a više od 80 njih bili su silabički.

Cilindrični pečati

U onih otprilike tri tisuće godina, za kojih su se zbivale sve te različne promjene i prihvaćanja, otmjeni mezopotamski cilindrični pečati uživali su veliku popularnost te bi ih barem valjalo spomenuti u ovom pregledu povijesti klinastoga pisma. Oni su, naravno, bili objavljivani u velikom broju i u okviru ove knjige ne može im se posvetiti pozornost koju zaslužuju.

Značenje sumerskoga jezika

Premda su Sumerani izgubili svoju političku neovisnost 15 stotina godina poslije njihova prvog osvajanja južne Mezopotamije i premda je dvije ili tri stotine godina kasnije sumerski jezik ugasnuo kao govorni jezik, on se najvećim dijelom toga razdoblja prenosi dalje u obredne, znanstvene i liturgijske svrhe i čini osnovno intelektualno i duhovno nasljeđe Babilonaca, Asiraca, Hetita i drugih naroda. Sumerski prestaje igrati tu ulogu tek pošto se prestalo koristiti i samo klinasto pismo.

Perzijsko klinasto pismo

Oko 6. stoljeća pr. n. e. klinasto pismo prihvatili su Perzijanci primjenjujući ga na indoeuropski jezik. Za nekoliko godina oni su ga uvelike pojednostavnili stvorivši

fonetski silabarij od četrdeset i jednoga znaka koji se veoma približio alfabetskom načinu pisanja. Međutim postoji vrlo velika vjerojatnost da je silabarij stvoren pod utjecajem već postojećega i nadaleko rasprostranjena aramejskog alfabeta (vidi str. 65).

Kraj klinastoga pisma

Nakon posljednjeg razdoblja prevlasti klinastoga pisma za vladavine Perzijanaca, njegovo korištenje sve se više ograničuje na konzervativne svećenike, pravnike i zvjezdoznance podsjećajući umnogome na latinski u kasnomu srednjem vijeku. Ponajprije se prestalo koristiti u privatnim i poslovnim pismima; primjeri takve prepiske na klinastom pismu posve nestaju početkom 5. stoljeća pr. n. e. kada je i govorni babilonski jezik nestao iz uporabe. Krajem toga stoljeća zakonski ugovori i slični spisi prestaju se pisati klinastim pismom. Do kratke renesanse toga pisma (i stare znanosti općenito) dolazi pod Seleukidima, od 3. do 1. stoljeća pr. n. e., ali nakon toga klinasto pismo, iako se zadržalo do kršćanskoga doba, ubrzano počinje izumirati. Posljednji sačuvani zapis o njegovu korištenju potječe negdje iz godine 75. Nakon toga čini se da se ne koristi, jer je potpuno nestalo.

Odgonetavanje klinastoga pisma

Odgonetavanje klinastoga pisma – ili, točnije, klinastih pisama – jedno je od velikih dostignuća 19. stoljeća. Godine 1800. nije se sa sigurnošću mogla pročitati ni jedna jedina riječ; stotinu godina kasnije odgonetnute su i pročitane, a uglavnom i objavljene, tisuće i tisuće dokumenata na kojima su zapisane velike i male djelatnosti golemih carstava.

Perzijsko klinasto pismo, najmlađe od glavnih klinastih pisama, bilo je odgonetnuto prvo. Razlog tomu je bjelodan: ono je jedino pismo od samo četrdeset i jednog znaka koje je predstavljalo jedan od indoeuropskih jezika. Prvotne teškoće što su ih predstavljali babilonsko klinasto pismo sa svojih sedam stotina ili toliko znakova te sumersko klinasto pismo kojega jezik bijaše potpuno nepoznat, bile su razmjerno veoma velike. Pa ipak, čak je i odgonetavanje perzijskoga pisma bilo polagan i nesiguran posao. Poslije prve važne transkripcije tekstova pisanih klinastim pismom godine 1765. (sa zgrada u Perzepolisu) prošlo je gotovo pola stoljeća prije nego što je G. F. Grotefend, njemački srednjoškolski nastavnik, načinio bitan korak dalje. Oskudnim jezičnim znanjem on je, usporedbom natpisâ te nizom blistavih dedukcija, uspio odrediti ispravne fonetske vrijednosti za dvanaest znakova klinastoga pisma. Dalji napredak postigli su francuski orijentalist Burnouf i njegov norveški učenik Lassen koji su se poslužili poredbenom lingvistikom kako bi prišli problemu. Lassen je po prvi put dokazao da su znakovi perzijskoga klinastog pisma slogovni, a ne alfabetski.

Međutim, istinski "otac" odgonetavanja klinastoga pisma bio je major (poslije general–major) Sir Henry C. Rawlinson, britanski vojnik koji je, za službovanja u Perziji, prepisao, odgonetnuo i preveo potpun tekst glasovitoga trojezičnog natpisa, pisanog klinastim pismom, u Behistunu, koji izvješćuje o osvajanjima Darija Velikoga (521––486. pr. n. e.). Svoje djelo o tom predmetu objavio je 1846. godine, a potom je nastavio i uspješnim odgonetavanjem babilonskoga klinastog pisma. Otada je bilo samo pitanje vremena kad će se moći pročitati i druga glavna klinasta pisma.

Egipatsko pismo

Egipatsko hijeroglifsko pismo bilo je, uz klinasto pismo, jedno od dvaju najvažnijih pisama staroga Bliskog istoka. Pridjevak "egipatsko" sada je nuždan jer se, u posljednjih pola stoljeća, izraz "hijeroglifsko" uporabljuje i za druga pisma, poglavito za kretsko slikovno, hetitsko te za pismo Maya. Međutim, takva primjena izraza neznatna je netočnost.

Hijeroglifi

Izraz "hijeroglifski" djelomična je transliteracija grčkog *hieroglyphikà grámmata*, što je izvedeno iz *hierós* = "svet", *glypheîn* = "urezivati", i *grámmata* = "slova"; doslovce: "urezana sveta slova". Taj se naziv temelji na pretpostavci Grkâ da se hijeroglifsko pismo uglavnom koristilo u religiozne svrhe: za monumentalne natpise na zidovima hramova, na nadgrobnim spomenicima, crkvenim spomenicima i dr. To je barem malo netočno, jer se ista vrsta pisma koristila za natpise *naslikane* na drvu, zemljanu suđu i drugim materijalima osim kamena te za dokumente *pisane* na papirusu.

Međutim, ima neke istine u riječima *hieroglyphikà grámmata*, budući je hijeroglifsko pismo bilo monumentalno pismo *par excellence*, što je još jedino bila rimska kapitala. Njegovo je *mjerilo* bilo u njegovoj religioznoj funkciji i stari Egipćani, koji su ga nazivali *mdw–ntr*, "jezik bogova", naznačili su time svoje trajno uvjerenje u čudesnu svetost toga pisma.

Međutim, primjenjivati izraz "hijeroglifski" za kretsko piktografsko, hetitsko pismo i pismo Maya barem je netočno ako ne i posve pogrešno. U odredbi riječi to je beznačajno, a u hetitskom pismu (čak i ako je takva implikacija nesvjesna) podrazumijeva se izravno prenošenje ili utjecaj, što se nikad nije zbilo.

Podrijetlo i razvoj hijeroglifskog pisma

Najstariji sačuvani egipatski hijeroglifski natpisi potječu s početka 3. tisućljeća pr. n. e. Sve donedavno gotovo se općenito pretpostavljalo da se razvoj egipatskog pisma odvijao na više ili manje isti način kao i razvoj klinastog pisma: slikovno pismo što postaje prijelaznim postupnim uvođenjem ideograma i fonograma. Ali neki znanstvenici počeli su se pitati da li je ispravna ta pretpostavka o postupnom razvoju te su utvrdili da je pismo zapravo, u vrijeme ujedinjenja Egipta pod Prvom dinastijom, umjetno stvorio netko tko je već znao za postojanje pisma. Postoji u najmanju ruku vjerojatnoća da je ta teorija ispravna; ali dokazi u njezinu korist za sada su oskudni. S druge strane, dosad nema dokaza koji bi potvrdili da klinasto pismo nije starije barem nekoliko stoljeća.

Bez obzira na pravu narav njegova podrijetla, egipatsko je pismo za Prve dinastije nedvojbeno postiglo svoj puni razvoj; a sada se uglavnom svi slažu u tome da je do uspona te dinastije došlo u 30. ili 29. stoljeću pr. n. e. Najranije dosad pronađene primjere egipatskog pisma predstavlja nekoliko škriljastih pločica iz Hijerakonpola u Gornjem Egiptu, pedeset milja južno od Tebe. Među njima najpoznatija je tzv. Narmerova paleta; na njezinim dvjema stranama nalazimo izravan prikaz više ili manje piktografske

vrste (egipatska vojska nastupa protiv neprijatelja, kojega je poraz grafički prikazan na istoj ploči; jedan egipatski kralj baca neprijatelja na koljena), zajedno s jednim oblikom polufonetskoga pisma koje se koristilo za ispisivanje nečega što su bjelodano vlastita imena ili naslovi.

Pustivši po strani teoriju da je, po svojem podrijetlu, egipatsko pismo potpuno umjetno, možemo reći da Narmerova paleta predstavlja način pisanja što je već prošao stupanj jednostavne piktografije i koji je, u tomu svojem najranijem obliku, već "prijelazno" pismo.

Prema tako oskudnim dokazima kojima raspolažemo, čini se da se u Egiptu, ubrzo poslije razdoblja iz kojeg potječe ova ploča, bio razvio izrazito fonetski sustav pisanja. Da bi se uklonile nejasnoće polifona, uvedene su odredbenice. A poslije toga egipatsko hijeroglifsko pismo ostalo je u osnovi nepromijenjeno u razdoblju od tri tisuće godina.

Postojala su ukupno tri razreda hijeroglifskih znakova te ideogrami, fonogrami, fonetske dopune i odredbenice. Uporaba ideograma razjašnjuje se više ili manje sama po sebi, navlastito zbog toga što su takvi simboli ostali jasno slikovni u cijeloj povijesti hijeroglifskih pisama. Nakon najranijih razvojnih stupnjeva egipatskoga pisma, ideogrami se, međutim, rijetko javljaju, već su gotovo uvijek bivali popraćeni fonografskim ekvivalentom iste riječi, fonetskom dopunom, ili čak i drugim ideogramom što je služio kao odredbenica. Najveći dio tog ponavljanja i razjašnjenja očito je suvišan te je bilo različnih pokušaja da se to razjasni kao posljedak vjerskog konzervatizma, estetske pročućenosti egipatskog pisara, ili (i to je možda najvjerojatnije objašnjenje) rezultat osjećaja ovoga posljednjeg da je njegovo umijeće nešto tajnovito i njegova odbijanja da ga pojednostavni u "demotskom" smjeru.

Ono što u egipatskom pismu ponajprije upada u oči jest činjenica, da su, kao i u kasnijim semitskim pismima, zapravo upisani samo suglasnici: samoglasnici nisu bili predočeni. To nije ni u kakvoj vezi s mišljenjem koje se ponekad čuje kako su samoglasnici u *hamitsko–semitskim* jezicima bili nevažni iako su igrali podređeniju ulogu negoli u indoeuropskim jezicima. U svakomu usmenom čitanju natpisa ili rukopisa *sve* nepisane samoglasnike trebalo je izgovoriti, i to izgovoriti ispravno da bi se razumio sadržaj. Jednostavno je netočno pretpostaviti da pisani tekst, kojega se osobita ekonomičnost sastoji u nepisanju samoglasnika, predstavlja bilo kakvu posebnu poteškoću za one koji su vični takvu čitanju, a jdnstvn pks tkv vrst nk pkž dj zst tk.

Egipatsko hijeroglifsko pismo imalo je otprilike sedamdeset i pet bikonsonantskih fonograma od kojih se obično koristilo pedesetak; i što je važnije, dvadeset četiri jednokonsonantska znaka, što se poslije, dodavanjem homofona, povećalo na trideset, i ti su zastupali sve suglasničke znakove u egipatskom jeziku.

Postojanje dvadeset i četiriju suglasničkih znakova u egipatskom pismu navelo je mnoge, uključujući i neke znanstvenike, da povjeruju kako su Egipćani posjedovali "najstarije pismo na svijetu". Na žalost način na koji su Egipćani koristili svoje pismo pokazuje koliko je ono bilo daleko od "alfabeta" u bilo kojem osim u najbeznačajnijem, retoričkom smislu. Dok je u istinskom alfabetu svaki glas predstavljen stalnim pojedinačnim simbolom, egipatsko je pismo bilo pretrpano homofonima. Dok je najveća vrijednost alfabeta njegova uporabljivost i korisnost, uporaba odredbenica učinila je egipatsko pismo, u usporedbi s pravim alfabetskim pismom, silno nezgrapnim i složenim. Tako je bilo od stvaranja pisma pod Prvom dinastijom pa sve do njegova nestanka za vladavine Justinijana.

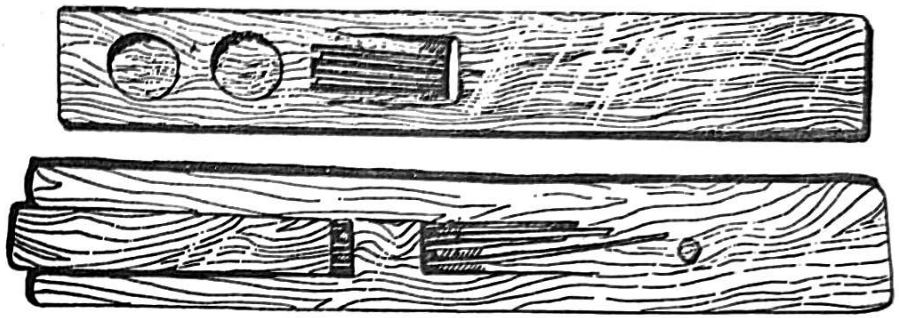

Tipovi paleta kakve su koristili egipatski pisari.

Na taj način preostaje samo jedan argument za "alfabetsku" narav egipatskog pisma: ono bi bilo *moglo* postati alfabetsko samo po sebi da su samo stvari bile nešto drugačije: da je pismo manje ovisilo o pisarima ili, da društveni ustroj staroga Egipta nije bio tako dosljedno hijerarhijski. Ali ni to nije posve točno jer, kao što ćemo odmah vidjeti, u Egiptu su se *pojavila* narodna (kurzivna) pisma, što su ipak, tijekom svoje povijesti, ostala vjerne "transkripcije" hijeroglifskoga pisma, razlikujući se od njega samo po vanjskim obilježjima.

Sve što smo dosad rekli o fizičkoj naravi egipatskog pisma odnosi se samo na hijeroglifsko pismo: na one pomno izrađene monumentalne znakove što su se tijekom cijele egipatske povijesti koristili za različne vjerske, obredne, kraljevske i pogrebne natpise. To pismo nije samo bilo urezivano u kamen, već i crtano i slikano, ali zbog svoje jedinstvene uzvišenosti ono nije nikad izgubilo svoju pomnu izradbu, svoju zamršenost ili svoju osebujnu ljepotu.

Hijeratsko pismo

Uporaba toga pisma u poslovnim spisima, privatnim pismima i književnim rukopisima bila je stoga veoma otežana. Osima toga, kist što je služio za povlačenje crta po papirusu prirodno je težio crti potpuno različnoj od tanke ravnoće pomno uklesanih hijeroglifa: ususret debljim, kurzivnijim potezima. Stoga se tu, usporedo s hijeroglifskim pismom, postupno razvio oblik kurzivnoga pisma koje je sve više gubilo svoju izvornu slikovnu kakvoću. Tijekom triju tisuća godina to se pismo koristilo u različne svjetovne i vjerske svrhe. Međutim, u 3. stoljeću n. e., za Klementa Aleksandrijskoga, ono se uglavnom primjenjuje u religiji – njime su se koristili egipatski svećenici za transkripciju različnih tekstova – a jedan nov, još izmjenjeniji oblik kurzivnoga pisma za svakodnevnu uporabu (koji ćemo razmotriti poslije) postoji jedno tisućljeće. To je vrijeme kada Klement izvorni kurzivni oblik naziva *hijeratskim* (prema grč. *hieratikós*, "svet" (crkven) ili "svećenički"): ponavljanje pogreške načinjene pri stvaranju naziva *hieroglyphikà grámmata*, što je još više navodilo na krivi put.

Vanjske promjene u hijeratskom pismu, što je na kraju sačuvalo samo najrudimentarnije znakove svojega slikovnog podrijetla, gotovo uopće nisu utjecale na unutrašnju narav pisma. U praksi, hijeratski su znakovi bili samo transkripcija hijeroglifskih simbola. Jedina preinaka koja se zbila, osim neznatne izmjene samih znakova, gotovo je neizbježiva u svakomu kurzivnom pismu: mnogi su znakovi spojeni zajedno zamahom kista te se oblikuju povezane skupine znakova. Hijeratsko pismo prvotno se pisalo u okomitom smjeru; postupno ono postaje vodoravno i uvijek se piše zdesna ulijevo.

Demotsko pismo

Jedna vrsta hijeratskog pisma već je postojala za Prve dinastije. Kako su stoljeća prolazila, ono se sve više pretvaralo u kurzivno dok, u 7. stoljeću pr. n. e., nije postalo i prilično nerazumljivo. Osim toga, ono je u to vrijeme uistinu pismo svećeničkog staleža: i kao rezultat toga pojavio se nov, modificiraniji oblik kurzivnoga pisma za svjetovnu uporabu. To pismo (što se pisalo zdesna ulijevo) obično je poznato kao demotsko, prema grčkom *demotikà grámmata* (dêmos = "narod"), što je izraz koji se javlja u Herodota, II, 36; ali ga Klement Aleksandrijski naziva *grámmata epistolographikà* = "epistolarni znakovi".

Najraniji sačuvani demotski dokument potječe iz 7. stoljeća pr. n. e., a posljednji iz godine 476. n. e. U početku demotsko je pismo bilo izravno izvedeno iz hijeratskog: tako da je ono zapravo sljedeća "transkripcija" hijeroglifskoga pisma. Kao i ovo posljednje, te kao i hijeratsko pismo, ono se sastojalo od ideograma, fonograma i odredbenica. Izvana, međutim, ono je bilo toliko kurzivno da tu više nema ni traga jednostavnim slikovnim simbolima iz kojih je ono prvotno bilo izvedeno: cijele pridružene skupine hijeratskih znakova bile su ligaturama slivene u pojedinačne demotske znakove; zbog toga se sažimanja ovo pismo danas čita iznimno teško.

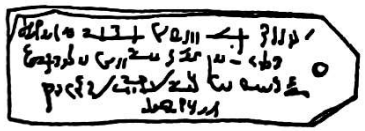

Daščica ispisana demotskim pismom, pronađena uz egipatsku mumiju.

Demotsko pismo pokazalo se toliko korisnim da se ono, od trenutka nastanka u Donjem Egiptu, širilo dalje kako bi postalo narodnim pismom cijele zemlje; i dok su ga prvotno koristili u svakodnevne svrhe, kao što su privatna i poslovna prepiska, sada se počinje primjenjivati u književnim sastavcima, često znatna opsega, te pri prepisivanju starih knjiga. Pod Ptolomejevićima demotsko se pismo počelo držati važnijim i od hijeratskoga, te jednako važnim hijeroglifskom i grčkom pismu. Kad bi se kraljevski i svećenički ukazi urezivali na *stele* u usporednim tekstovima, demotsko je bilo jedno od triju uporabljenih pisama – druga dva bila su hijeroglifsko i grčko – zauzimajući središnji položaj, kao primjerice, na kamenu iz Rosette. Ono se i nadalje koristilo, sve do nestanka egipatskog neznaboštva u 5. stoljeću n. e., predajući koptskom alfabetu određen broj znakova za egipatske glasove koji se nisu mogli izraziti grčkim pismenima.

Iako se egipatsko kurzivno pismo, poput mnogih drugih pisama, stalno razvijalo k sve većoj podobnosti i korisnosti, ne bi bilo neispravno reći da se to događalo na potpuno mehaničan način; te da je njegov najveći nedostatak konzervatizam (ili sebičnost) koji sprečavaju svaku istinski kvalitativnu promjenu u *osnovi* pisma, za razliku od njegova oblika.

Odgonetavanje egipatskoga pisma

Povijest odgonetavanja egipatskoga hijeroglifskog pisma podsjeća u mnogočemu na odgonetavanje klinastoga pisma. Na samom početku 19. stoljeća nije se mogla pročitati ni jedna jedina riječ. Napori talijanskih znanstvenika Valeriana i Mercatija iz 16. stoljeća bili su uzaludni; slično je zatajio i Kircher, učeni isusovac iz 17. stoljeća; a 18. stoljeće donijelo je određen broj ispravnih i plodnih pretpostavki koje se odnose na narav pisma, čime su, međutim, postavljeni tek puki temelji za rad na odgonetavanju.

Kamen iz Rosette

Godine 1799. kapetan M. Boussard iz Napoleonove vojske na Nilu pronašao je u utvrdi Saint Julien de Rosetta na ušću te rijeke natpis koji danas znamo kao kamen iz Rosette, a nalazi se u Britanskom muzeju. To je svećenički ukaz u čast Ptolemeja V. Epifana, urezan 197/6. pr. n. e. na dvama jezicima i trima pismima: usporedni egipatski tekstovi hijeroglifskim (četrnaest redaka) i demotskim (trideset i dva retka) pismenima te sličan odsječak na grčkom pismu (pedeset i četiri retka). Zanimljivo je da je, po svemu sudeći, grčki tekst bio izvornikom ukaza, a egipatske verzije ne uvijek doslovni prijevodi grčkoga teksta.

Dobivanjem triju usporednih tekstova te vrste, od kojih jedan uopće nije predstavljao nikakv jezični problem, ostvaren je zbiljski napredak u radu oko odgonetavanja – unatoč činjenici što je kamen bio znatno oštećen, posebice hijeroglifski dio. U odgonetavanju demotskog, a poslije i hijeroglifskog pisma, znatnog su uspjeha imali švedski orijentalist Åkerblad, francuski znanstvenik de Sacy te (ponajviše od svih) dr Thomas Young s *Emmanuel Collegea* u Cambridgeu.

Međutim, konačna je slavodobit bila sačuvana za francuskog egiptologa Jeana Françoisa Champolliona. Radeći svim tada raspoloživim sredstvima – samim kamenom, znanjem koptskoga (posljednji razvojni stupanj egipatskoga jezika) s nekoliko izričaja demotskoga teksta, što ih je bio odgonetnuo Åkerblad, i što je bilo najvažnije, s nekoliko vlastitih imena bogova i osoba što ih je u hijeroglifskom tekstu utvrdio Young, – Champollion je 1822. godine objavio vrsnu disertaciju o hijeroglifskom pismu. U tom djelu te u kasnijim znanstvenim radovima, udario je temelje modernoj egiptologiji. Uporan i neizbježan skepticizam konačno je bio ušutkan uspješnim odgonetavanjem ukaza iz Kanoposa, na *steli* otkrivenoj 1866. godine. I premda je još mnogo toga trebalo učiniti (zapravo, još uvijek treba), glavni je proboj bio učinjen.

Kretska pisma

Na početku vrijedno je utvrditi da se pri proučavanju povijesti kretskoga pisma suočavamo s mnogo gradiva koje još nije do kraja protumačeno. To će reći da neki vidovi našega sadašnjeg znanja o kretskim pismima odrazuju šire nejasnoće u našemu općenitom poznavanju egejske povijesti te da će najnovija otkrića i istraživanja, što mijenjaju naše predodžbe o toj povijesti, zasigurno izmijeniti i neke naše predodžbe o kretskim pismima.

Za sada, međutim, "previranje" je jedini pravi izraz za stanje proučavanja egejske povijesti. Otkrića i istraživanja iz razdoblja od godine 1952. do 1956. još su odviše svježa da bi se znanstvenici mirno i potpuno mogli suglasiti o njihovu značenju: proces koji se ne može ubrzati a niti voditi s gorčinom i mržnjom. Na žalost, ti su se elementi pojavili u skorašnjim tvrdnjama glede metoda što ih je koristio Arthur Evans kako bi potkrijepio svoje pretpostavke o Kreti kasnoga minojskog doba. Ako se ti navodi pokažu u cijelosti ili djelimice točnima, oni će potvrditi i pojačati opća nastojanja u proučavanju egejske povijesti. Krajnje je žalosno što su prvotno bili prikazani općinstvu u odveć pojednostavnjenom i senzacionalističkom obliku, ne najavljujući tek dalju važnu izmjenu naših predodžba (i to izmjenu što se na različne načine očekivala nekoliko godina) već pravi prevrat. Prevrati su rijetki u znanosti pa ni ovo nije jedan od njih.

Minojska kultura

Ne znamo kojoj su rasi pripadali Minojci, ni kojim su jezikom govorili, niti odakle potječu; nisu nam poznate pojedinosti iz njihove povijesti ni imena njihovih vladara. Takve bi pukotine već same po sebi bile znanstvenicima neprilične; ali rezultati arheoloških iskapanja na Kreti u posljednjih šezdeset godina, počevši od Evansovih iskapanja u Knososu, taj su nedostatak obavijesti učinili krajnje zbunjujućim: jer iskapanja su otkrila ostatke blistave kulture što se može usporediti s civilizacijama Egipta i Mezopotamije. Ta se kultura od starine naziva *minojskom,* a izraz je stvorio Arthur Evans prema imenu Minosa, legendarnoga kralja tzv. (talasokratskog) Egejskog carstva.

Unatoč prazninama u našem poznavanju minojske kulture, arheologija je, na osnovi *postojećega* znanja, uspjela stvoriti podosta točnu kronologiju iskopina što su pronađene na otoku. Iskapanja i istraživanja u Knososu, Festosu i Hagia Triadi svrnula su pozornost na postojanje dugoga neolitskog razdoblja što se, barem djelomično, podudaralo s egipatskim preddinastičkim dobom. Poslije toga slijedila je civilizacija brončanoga doba koju znamo kao minojsku, a koja je započela otprilike u 28. stoljeću pr. n. e.

Evans je podijelio minojsku epohu u tri razdoblja, nazvavši ih *ranim, srednjim* i *kasnim minojskim dobom:* ta tri izraza iz praktičnih su razloga skraćena u RM, SM i KM. Zatim je svako razdoblje podijelio u tri faze – I, II i III – i tako dobio ukupno devet stupnjeva u kulturnom razvoju te epohe.

Slikovno pismo

Od ranoga minojskog doba I (tj. od otprilike 28. stoljeća pr. n. e.) na Kreti su se urezivali pečati, prije svega na milovku, iako poslije i na bjelokost. Pečati bijahu

stožasti ili trostrani i obično su se urezivali u jednostavnim ukrasnim oblicima ali su neki bili ispisani grubim slikama–simbolima (uključujući i pojednostavnjene ljudske likove). Neki od njih pokazuju jasne znakove egipatskoga utjecaja. Otvoreno je pitanje mogu li se te slikarije držati pravim pismom.

U srednjemu minojskom dobu I (oko 2000–1850. pr. n. e.) ovi su ukrasni elementi postupno dotjerani i crteži se pretvaraju u prave piktograme. Kratki piktografski natpisi urezivali su se na trostrane ili četverostrane pečate. Drugi natpisi, koji se ne mogu uvrstiti u prava pisma – oznake vlasništva na vazama i građevni kamenovi s linearnim znakovima zidara – pripisuju se istom razdoblju.

Kretski piktografski simboli.

Ovo pismo iz srednjega minojskog razdoblja I ispravno je označeno kao "piktografsko A". Iznenađuje da čak i u ovomu najranijem kretskom pismu nalazimo prikaz karakteristične dvoglave sjekire koja je, čini se, bila posebno važna za minojsku kulturu.

U srednjemu minojskom razdoblju II (oko 1850–1700. pr. n. e.) razvio se kurzivniji oblik pisma koji je poznat kao "piktografsko B". Osim rezbarija na pečatima načinjenim iz kamenih kristala, jaspisa, karneola i drugih tvrdih materijala, natpisi ispisani tim pismom pronađeni su i na pločicama od pečene gline što su se možda koristile kao natpisi nad vratima ili kao računi. Prema Evansu, bilo je tu otprilike 135 simbola koji su se koristili na tom stupnju razvoja minojskoga pisma, a sadržavali su prikaze ljudskih likova, dijelove tijela, domaće životinje, religiozne simbole, brodove, žito, vojničku opremu, maslinove grančice, kao i neke geometrijske likove. To je pismo (prema Evansu) već bilo djelimice ideografsko, a djelimice fonetsko, uz moguću uporabu odredbenica – ukratko, prijelazni oblik pisma. Na tom stupnju čini se da je postojao sustav brojčanog označivanja po uzoru na egipatski. Pisalo se slijeva udesno, ili u obliku poznatom kao *bustrofedon* (što na grčkom znači "kao što vol ore" – idući, u naizmjeničnim recima, slijeva udesno i zdesna ulijevo).

KAD BI SUVREMENA HRVATSKA REČE
NICA BILA NAPISANA U BUSTRO
FEDONU IZGLEDALA BI
OKAVO

Bustrofedon.

Linearno A

U srednjemu minojskom III (a, do otprilike 1660; b, do 1550. pr. n. e.) zbila se prva važna kvalitativna promjena u razvoju minojskoga pisma: piktografsko B ustupilo je mjesto kurzivnijemu i izmijenjenomu *linearnom* pismu (ili se u nj razvilo) i to je pismo Evans nazvao "linearnim A", a sada se o njemu obično govori kao o "minojskomu linearnom A". Pronađeni su natpisi na tom pismu (što dosljedno teče slijeva udesno), urezani u kamen i kovinu, utisnuti u glinu i ispisani (crnilom) na glinenom sudu. Pismo ima negdje između sedamdeset i šest i devedeset simbola, od kojih se samo jedna trećina ili najviše jedna polovica mogu pouzdano povezati s piktogramima piktografskoga B. Znakovi su uvijek okrenuti od početka retka. Pismo je možda prijelazno, ali se zasad o tomu još ne može reći ništa pouzdano, budući još nije odgonetnuto (unatoč nedavnim pokušajima u tom smjeru). Prema Evansu, ono se i dalje koristi u kasnomu minojskom I, tj., nakon 16. stoljeća pr. n. e.

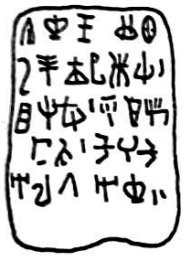

Pločica ispisana minojskim linearnim A.

Profesor Cyrus Gordon predložio je tumačenje linearnoga A, koje bi pokazalo da to pismo zastupa jedan od semitskih jezika. Međutim, njegovo odgonetavanje nije općenito prihvaćeno. Drugi znanstvenici – kao profesor Emilio Peruzzi – pokušali su taj jezik poistovjetiti s jednom anatolijskom indoeuropskom vrstom govora.

Glede linearnoga A ističe se činjenica koja bi se mogla pokazati veoma važnom: ono nije bilo ograničeno samo na Kretu, budući su primjeri toga pisma pronađeni i na grčkom kopnu (poglavito u Orhomenu u Beotiji). Zašto bi to mogla biti veoma važna činjenica, vidjet ćemo u izlaganju što slijedi.

Linearno B

Sada dolazimo do pisma koje je Evans nazvao "linearnim B". Da bismo razjasnili predmet što je nedavno prouzročio znatnu uzbunu, moramo za trenutak skrenuti, kako bismo dali kratak povijesni prikaz arheološkog istraživanja Krete i grčkoga kopna.

U povijesti toga istraživanja bilo je nekoliko većih otkrića od kojih je svako pojedino učinilo nužnim veće izmjene naših tradicionalnih predodžaba o grčkoj i egejskoj povijesti pretklasičnoga doba. Prvo od njih je Schliemannovo povijesno iskapanje u Mikeni krajem 19. stoljeća: jer ono je iznijelo na svjetlo dana ostatke velike i moćne kulture što se otada označuje kao mikenska, a na grčkom se kopnu pojavila mnogo prije klasičnoga razdoblja i prije grčkoga "mračnog doba" iz kojega se, kao što se tradicionalno drži, izdiglo klasično doba.

Drugo veliko otkriće jest otkriće Arthura Evansa u Knososu: jer, kao što je već spomenuto, njegova su tamošnja iskapanja otkrila veliku, dotad nepoznatu, civilizaciju. Iskapanja su izvršena u vremenu od 1900. do 1905; godine 1900. on je prvi put naišao na glinene pločice ispisane linearnim B.

Za kasniju povijest minojske civilizacije i njezine odnose s Mikenom, Evans je postavio (i branio) otprilike sljedeću sliku: Schliemannova Mikena bila je u osnovi "prekomorski izdanak" "minojskoga stabla"; kada je, krajem kasnoga minojskog doba II, oko godine 1400. pr. n. e., propala velika kretska civilizacija, a veličanstvena palača u Knososu bila razrušena, kopneni su stanovnici Mikene napokon došli do izražaja te su nastavili uspostavljanjem svoje prevlasti nad Egejcima; kasno mikensko razdoblje III na Kreti bilo je doba nazadovanja i sveopćeg rasula; premda su se utvrdili na Cipru, Mikejci nisu dirali Kretu. Propašću prave minjoske civilizacije, propalo je i linearno B, budući su "dotepenci" što su potom nastanili Knosos bili nepismeni.

Uz neke povremene oporbe ili pokušaje mijenjanja ta je slika općenito prihvaćena.

Godine 1939. otkopana je u Pilosu, u jugozapadnom dijelu Peloponeza, mikenska palača iz 13. stoljeća te stotinu glinenih pločica ispisanih pismom koje je očigledno bilo varijanta bliska linearnomu B. Sama činjenica sve je zapanjila: to je jednom za svagda srušilo mišljenje da su razasuti primjeri linearnoga B, kakvi su dotad pronađeni na kopnu, bili tamo jednostavno preneseni s Krete; kao i suprotno gledište prema kojemu ništa veće i sustavnije nije bilo stvoreno izvan Krete, iako su rudimentarni natpisi na linearnom B možda bili napisani na kopnu.

Odgonetavanje linearnoga B

Međutim, to je bio tek početak. Zbog rata i drugih odugovlačenja, sadržaj pločica što su pronađene u Pilosu nije bio objavljen sve do 1951. godine. Godinu dana kasnije Michael Ventris najavio je svoje tumačenje linearnoga B. A to je bilo treće veliko otkriće poslije Schliemanna i Evansa: jer jezik linearnoga B bio je grčki.

Revolucionarne posljedice ovog odgonetavanja mogu se ukratko razjasniti. Sada se čini pouzdanim da su Mikenci zapravo bili Grci, jezično srodni Arkađanima. Nijedan spis pisan linearnim B nije po svojim obilježjima književan; ali kratke gospodarske i vojničke "računske knjige" koje su pronađene neizmjerno su proširile naše znanje o mikenskoj civilizaciji, a već počinju bacati i novo svjetlo na Homera (vidi napose *Povijest i Homerova "Ilijada"* Denysa Pagea).

> Tako se odjednom zbio pravi prevrat u proučavanju grčke povijesti. Pretpovijesno razdoblje srednjega i kasnoga brončanog doba na kopnu (srednje i kasno heladsko doba) treba sada držati helenskim; tu ne možemo uključiti Kretu, budući se još ne može čitati minojsko pismo linearno A, koje zastupa jezik različan od jezika linearnoga B, pa se tako minojska kultura ne može nazvati helenskom. Ubuduće moramo razlikovati *minojsko* linearno A od *mikenskoga* linearnog B, jer je ovo posljednje pismo mnogo uobičajenije na kopnu, gdje je pronađeno sve od Orhomena na sjeveru do Pilosa na jugu, negoli na Kreti. (Predgovor A. J. B. Wacea knjizi *Dokumenti na mikenskomu grčkom*).

Iako tu ima određena pretjerivanja i zanosa, valja reći da je Waceov prikaz u biti ispravan.

Od 1952. do 1954. nove pločice ispisane mikenskim linearnim B iskopane su u Pilosu i Mikeni. Amfore s natpisima na linearnom B pronađene su na još četirima mjestima osim na onim na kojima su otkrivene pločice. Sve u svemu, na kopnu je sada pronađeno više natpisa na linearnom B negoli na samoj Kreti, što je zaista važna promjena prema razdoblju Evansovih iskapanja.

Kako se to otkriće odrazilo na proučavanje minojske civilizacije, za razliku od one na kopnu? Ključna činjenica jest da su dokumenti na linearnom B, što su pronađeni na Kreti, čini se, isto tako grčki kao i oni pronađeni na kopnu. Ako se potvrde najnovije pretpostavke u vezi s nalazima Arthura Evansa u Knososu, onda bi se i oni zasigurno mogli nazvati mikenskima.

Već su spomenuti Evansovi pogledi na povijest kasnoga minojskog doba na Kreti. Malo izmijenjeno gledanje bilo bi otprilike ovakvo: negdje oko 1400. godine pr. n. e. kretsku su civilizaciju u vrijeme njihova širenja preko Egeja preuzeli mikenski Grci: oni je nisu razorili; pod novim vladarima minojska se kultura, gotovo neizmijenjena, razvijala dalje do njezine konačne propasti, vjerojatno u vrijeme dorskih Grka, oko godine 1100. pr. n. e.; Mikenci su na Kreti uveli svoje vlastito pismo, linearno B: oblik pisma što su ga izvorno izveli prema minojskom linearnom A. Ovako nesiguran, ovaj oris daje *opći* smjer u kojem se počela razvijati povijest Grčke egejskoga, kao i Grčke pretklasičnoga doba.

Treba reći i koju riječ o vanjskom izgledu linearnoga B. Ono se sastoji otprilike od osamdeset i devet znakova, od kojih četrdeset i osam vuče podrijetlo od linearnoga A. Poput ovoga posljednjeg, to je kurzivni oblik pisma što se piše slijeva udesno; ali njegov brojčani sustav mnogo je drukčiji od brojčanog sustava linearnoga A u obradbi razlomaka, i ta činjenica možda dokazuje njegove "umjetne" izvore (tj., njegovu svjesnu prilagodbu grčkom jeziku). Takva bi promjena bila izazvala goleme poteškoće u trgovini i vođenju bilo kakvih zapisnika gdje god je već postojalo potpuno razvijeno pismo. Za razliku od linearnoga A, reci na pločicama ispisanim linearnim B odijeljeni su razdijelnim crtama.

Eteokretski

Treba još spomenuti dva druga kretska pisma koja nemaju nikakve provjerene veze kako s minojskom tako ni s mikenskom kulturom. Prvo od njih predstavljeno je takozvanim eteokretskim natpisima, pronađenim u Praisosu, koji su ispisani ranim oblikom grčkoga alfabeta, ali na nepoznatu jeziku.

Ploča iz Festosa

Drugo od njih je pismo ploče iz Festosa, nepravilne okrugle ploče od terakote, promjera između šest i sedam palaca, što nije samo jedini i najneobičniji natpis pronađen na Kreti, već isto tako i primjer rudimentarnog oblika tiskarstva, koji je to neobičniji što nema nikakva potomstva. Potječe negdje iz godine 1700. pr. n. e. Svaka strana ploče podijeljena je spiralnom crtom u pet zaobljenih kolutova. Duž njih bili su, pomoću odvojenih znakova, utisnuti ili tiskani znakovi što su okomitim crtama bili podijeljeni u skupine od dvaju do sedam simbola. Znakovi su uglavnom bili piktografski,

ali (osim nekoliko slučajnih sličnosti) nemaju nikakve srodnosti s kretskim piktogramima. S obiju strana ploče nalazi se ukupno 241 simbol: 123 na jednoj strani, podijeljenih u trideset i jednu skupinu, i 118 na drugoj, u trideset skupina. Znakovi obuhvaćaju galiju, sjekiru, kuću, tesarski kutnik, orla, rozetu i vazu; glavu čovjeka s pokrivalom o koje je zataknuto pero (što se ponavlja veoma često) te veoma živahan lik čovjeka u hodu. Piše se zdesna ulijevo, pri čemu su ljudski i životinjski likovi uvijek okrenuti ulijevo.

Za ploču iz Festosa predložen je određen broj mogućih stranih mjesta nastanka, uključujući jugozapadnu obalu Male Azije, Sjevernu Afriku i Filisteju. Ali kako izvan Krete nije pronađen nijedan oblik pisma koji bi ovomu barem izdaleka bio sličan, ne možemo isključiti mogućnost njegova izvornoga kretskog podrijetla.

PISMO DOLINE INDA

Sve dok se dobrano nije zašlo u 20. stoljeće, općenito se držalo kako u Indiji, do indo–arijskog upada u 2. tisućljeću pr. n. e., nije postojala nikakva civilizacija. Međutim, nekoliko desetljeća iskapanja, istraživanja i proučavanja odlučno su uzdrmali tu pretpostavku otkrivši duž cijele doline Inda ostatke velike civilizacije iz početka ili sredine 3. tisućljeća pr. n. e.

Civilizacija doline Inda može se s jedne strane podijeliti u urbanu Harappa–kulturu, a s druge u određen broj seljačkih kultura. Iskapanje ovih potonjih počelo je zapravo istom 1931. godine, i još i sad nije potpuno ili odlučno uznapredovalo, tako da primjedbe koje slijede valja prvenstveno povezivati s Harappa–kulturom. Moramo imati na umu mogućnost da će dalja iskapanja i proučavanja iznijeti na vidjelo pretpovijesnu civilizaciju u Indiji mnogo veću nego što zasad možemo i pretpostavljati.

Gradska središta Harappa–kulture, ili barem ona što su dosad iskopana, jesu veliki gradovi Harappa i Mohenjo Daro te neki manji gradovi i sela u današnjemu južnom Sindu. Iskapanja na tim mjestima otkrila su pravilne i dobro raspoređene ulice, što su slijedile glavne točke kompasa, izvanrednu kanalizaciju i vodovod, javna kupatila (možda za neku vrstu obreda) te druge nagovještaje pomnoga sustava urbanizacije. Još više od svjedočanstva o stupnju kulturnoga razvoja, što ga je postigao narod Harappa–kulture, zapanjuje otkrivanje prostranih i dobro opremljenih privatnih kuća izgrađenih od pečene opeke i proviđenih pogodnostima poput zdenaca, kupaonica i drugih izvanrednih sanitarnih uređaja. U tim nastambama pronađeni su kipovi od alabastera i mramora, mnogo kipića od gline i fajanse, kamenog, bakrenog i brončanog oruđa, pečata od fajanse (koji su možda služili kao amajlije), s reljefnim životinjskim likovima (obično bi to bio bik, nosorog ili slon), različni osobni ukrasi te pomno rezbareni žigovi od kamena i bjelokosti ispisani onim što danas držimo pismom doline Inda. Sva dosad pronađena svjedočanstva potkrepljuju sliku Harappa–kulture kao procvjetaloga gospodarstva što se temelji na poljoprivredi i dobrom gospodarenju, trgovini na kopnu i na moru te na proizvodnji pamučnoga platna.

Toliko je bilo otkriveno: ali pukotine u našem poznavanju civilizacije doline Inda ostaju goleme. Veličina ostataka kostura pokazuje da su utemeljitelji te civilizacije pripadali mediteranskom tipu te su stoga vjerojatno bili doseljenici sa Zapada. Međutim, nije nam poznato kako se taj narod zvao, kojim je jezikom govorio i odakle je potekao.

Ne znamo je li svoju kulturu donio sa sobom, ili je na nju znatno utjecala izvorna kultura što ju je pri svojem dolasku zatekao u Indiji. Isto tako nije otkriveno nikakvo uvjerljivo svjedočanstvo koje bi dalo naslutiti neku vezu između civilizacije u dolini Inda i indo–arijske kulture što se pojavila u Indiji nakon jednoga tisućljeća ili nešto poslije.

Domorodačko pismo

Najizrazitije obilježje Harappa–kulture bila je uporaba jednoga izvornog pisma. Ono je pronađeno na već spomenutim pečatima (koji su obično bili plosnati, a veoma rijetko cilindrični) te na različnomu glinenom sudu. Pismo je (dosad su propali svi pokušaji njegova dešifriranja) sastavljeno od otprilike tri stotine znakova – procjene pojedinih znanstvenika kreću se od 253 do 396. Taj je broj odviše velik za alfabetsko ili slogovno pismo, a odviše malen za pismo koje bi jednostavno bilo ideografsko: pa je tako moguće da je pismo doline Inda neki prijelazni oblik pisanja.

Simboli su sačuvali jasne znakove njihova slikovnog podrijetla, iako su veoma stilizirani. Natpisi na pečatima, od kojih je pronađeno osam stotina primjera, čini se da predstavljaju vlastita imena; ali to ne isključuje mogućnost da su se u Harappa–kulturi za dulje ili književnije spise, uporabljivale trošnije podloge za pisanje.

Danas je nemoguće prosuditi da li je pismo doline Inda izvornoga podrijetla ili je odnekud bilo uvezeno. Postoje određene sličnosti s najranijim oblikom klinastoga pisma (naime, klinastog pisma u njegovu piktografskom stupnju) što se može razjasniti na jedan od dvaju načina: pismo doline Inda bilo je ili izvedeno iz nekog veoma ranog, danas nepoznatog, oblika pisanja, iz kojega se također razvilo i sumersko klinasto pismo, a (možda) i protoelamitsko; ili su sva tri pisma mjesne tvorevine, od kojih je jedna (možda temeljni oblik klinastoga ili pak protoelamitskog pisma) *posredno* potaknula izum drugih dvaju, samim znanjem o njegovu postojanju (takav je proces sada poznat kao "širenje ideja").

Na pitanje o mogućem utjecaju pisma doline Inda na druge, kasnije, oblike pisanja može se tek reći da to *nije dokazano.* Određen broj znanstvenika predlagao je (a i prihvatio) mišljenje da postoji nekakva povezanost toga pisma s pismom brahmi, propismo doline Inda postojalo i dalje, u vremenu od posljednjih vjekova 3. tisućljeća do prve polovice 1. tisućljeća pr. n. e.; tragova toga pisma nema ni u najstarijoj indijskoj književnosti; a budući nije odgonetnuto, nema svjedočanstva ni o kakvomu jezičnom kontinuitetu što bi potkrijepio tu pretpostavku. Većina drugih "utjecaja" o kojima se nagađalo – kao što je, primjerice, veza s pismom Uskršnjeg otoka, ili sa sjevernosemitskim alfabetom – još je manje održiva jer ponajvećma počiva na vanjskim i površnim sličnostima.

HETITSKA PISMA

Na početku treba utvrditi da izraz "hetitski" nije isto što i izrazi "egipatski" ili "asirski": jer Hetiti, koliko je nama poznato, Hetiti koji su stvorili civilizaciju što se po snazi i napretku mogla uspoređivati s civilizacijom Egipćana, Babilonaca i Asiraca, bili su zapravo mješavina naroda različnih etničkih i jezičnih sklonosti.

Sredinom 3. tisućljeća pr. n. e. istočni dio Male Azije bio je naseljen plemenima armenoidnog tipa: tamnoputi, zdepasti ljudi spljoštena čela, dugačka kukasta nosa i malo uvučene brade. Govorahu jednim neindoeuropskim jezikom, a živjeli su u gradovima–državama od kojih je jedna, Hati (ili Kati), nakon podulje borbe uspjela zadobiti prevlast nad drugima. Od njezina imena izveden je danas općenito prihvaćen naziv za tu izvornu etničku skupinu, Hetiti.

U posljednjim stoljećima 3. tisućljeća pr. n. e. u cijeli zapadni dio Azije provaljuju indoeuropski narodi, od kojih je jedna skupina svladala hetitski narod u Maloj Aziji. Ti se Indoeuropljani nisu odvajali od naroda kojim su zagospodarili već su se s njim dobrovoljno stopili. Zbog toga je u novoj ("hetitskoj") skupini, što je nastala tim križanjem, ponovno prevladavao armenoidno–hetitski tip, dok je hetitski govor snažno utjecao na indoeuropski jezik pridošlica. Stari etnički naziv (hebrejski *Hittim,* egipatski *Kheta,* i možda homerski *Ketejci*) i nadalje se koristio u drugim zemljama za oznaku naroda kao cjeline.

Hetiti su uskoro osnovali carstvo. Grad Hati, kojeg je ime izmijenjeno u Hatušaš (današnji Boğazkale) postade glavnim gradom snažnog kraljevstva što je uspjelo poraziti Hamurabijevu babilonsku dinastiju. Poslije manje sretnoga razdoblja u 16. i 15. stoljeću pr. n. e. dolazi do uspona Novoga hetitskog carstva koje, od 14. pa do kraja 13. stoljeća, nije imalo suparnika za prevlast na svojoj istočnoj i jugoistočnoj granici i ni po čemu nije zaostajalo za egipatskim carstvom. Propalo je početkom 12. stoljeća pr. n. e., a uništili su ga osvajači poznati pod imenom "ljudi s mora". Hetitsko političko i kulturno središte preneseno je u sjevernu Siriju gdje su nikle male hetitske državice od kojih je najvažnija bila Karkemiš. U 8. stoljeću pr. n. e. ta su kraljevstva osvojili Asirci, a Karkemiš je godine 717. pr. n. e. pokorio Sargon II.

Hetitsko klinasto pismo

Najraniji oblik hetitskog pisma bilo je babilonsko klinasto pismo prilagođeno hetitskom, u osnovi indoeuropskom, jeziku. Primjeri toga pisma pronađeni su u hetitskim kraljevskim arhivima u Hatušašu (glavni izvor za sva proučavanja hetitske povijesti i kulture). Premda se njime pisalo i poslije godine 1200. pr. n. e. čini se da se to pismo nikad nije uporabljivalo izvan područja oko samoga Hatušaša. Njegovo najuočljivije obilježje jest određena složenost budući je često prenosilo cjelovite babilonske pa čak i sumerske jezične navike. Hetiti su, međutim, "umnogome smanjili broj znakova za svakidašnju uporabu, a njihovo je pismo bilo pojednostavnjeno i time što su počeli odvajati pojedinačne riječi" (Gurney).

Hetitsko hijeroglifsko pismo

Negdje oko godine 1500. pr. n. e., kad je hetitsko pismo već dugo bilo u uporabi, pojavio se oblik pisanja što se obično naziva hetitskim "hijeroglifima" – nesretan naziv kojim ćemo se morati poslužiti u ovoj raspravi. Dosad je na području Hetitskoga carstva u užem smislu pronađeno razmjerno malo sačuvanih natpisa na tom pismu, a većina potječe iz razdoblja sirijskih hetitskih državica (napose od 10. do 8. stoljeća pr. n. e.).

Podrijetlo hetitskoga hijeroglifskog pisma još je nepoznato, ali postoje izvanjske sličnosti s kretskim piktografskim pismom koje ne pokazuju neko izravno posuđivanje, već oblik širenja ideja.

Dio kasnoga i stiliziranoga natpisa na hetitskomu hijeroglifskom pismu (oko 600. pr. n. e.) iz Bulgar Dega (Bulgarmaden).

Pismo je nastalo oko godine 1500. pr. n. e.; posljednji njegovi primjeri potječu otprilike iz 600. godine pr. n. e. Najraniji oblici uglavnom su piktografski, a to se svojstvo u određenoj mjeri sačuvalo tijekom cijele povijesti pisma, čak i u posljednjem razdoblju kad je poprimilo kurzivniji oblik. Bez obzira na podlogu na kojoj se piše, pismo počinje u gornjemu desnom uglu i općenito se potom kreće u *bustrofedonu* – premda se ponekad jednostavno piše slijeva udesno, ili zdesna ulijevo. Pismo ima 220 znakova; oni su uvijek okrenuti prema početku retka. Šezdeset simbola predstavlja silabičke (jednosuglasničke) fonograme; ostali su ideogrami, a neki od njih također su služili i kao odredbenice (determinativi).

Većina sačuvanih hetitskih hijeroglifskih natpisa urezani su na kamene spomenike ili na stijene, a kadšto su takvi natpisi bili uklesani u reljef, tako da je bila izdubljena pozadina, a ne sami znakovi, i ta neobična tehnika proizvela je neke od najljepših hetitskih natpisa. Ponekad je uporabljena podloga bila olovo, ponekad glina, dok je čuveni Tarkondemos – natpis ispisan na srebrnoj podlozi.

Zahvaljujući istraživanjima mnogih suvremenih znanstvenika te otkrivanju dvojezičnoga feničko–hetitskog natpisa u lokalitetu Karatepe, hetitsko hijeroglifsko pismo danas se može čitati poprilično pouzdano: prepirke o pojedinim pitanjima i dalje traju, ali sve više ima podudarnih mišljenja o glavnim problemima njegova odgonetavanja.

TREĆE POGLAVLJE

DALEKI ISTOK

Kinesko pismo

Kineskim pismom, analitičkim sustavom pisanja, starim gotovo četiri tisuće godina, koristi se danas narod koji obuhvaća približno četvrtinu svjetskoga življa, a živi na području većem od cijeloga europskog kontinenta. Premda kinesko pismo postoji dulje od bilo kojega drugog pisma, njegova unutrašnjeg razvoja gotovo nije ni bilo: promjene do kojih je dolazilo u kineskom pismu tehničke su i izvanjske – kaligrafske promjene, a ne izmjene u osnovnoj strukturi.

Najranije kinesko pismo

Izvori kineskoga pisma nisu poznati. Najstariji, nama poznati dokumenti, što se samo izvanjski razlikuju od kineskog pisma 20. stoljeća, potječu iz sredine 2. tisućljeća pr. n. e. Oni obuhvaćaju proročanske tekstove na životinjskim kostima i kornjačinim oklopima (tzv. Honanške kosti) te kratke natpise na brončanom posuđu, oružju, keramici i žadu. Neki od tih natpisa sadržavali su samo jedan ili dva znaka što su predstavljali vlastita imena i vjerske službe. Proročki tekstovi – za koje se općenito držalo da su *responza* što su ih kraljevski proroci davali pojedincima koji su tražili njihovu pomoć – bili su nešto dulji.

Iako su i kineski paleografi godine 1899, kad su bili otkriveni proročki tekstovi, utvrdili tek riječ–dvije iz tih tekstova, ovi su (dobrim dijelom) dešifrirani, uglavnom radom kineskih znanstvenika; pothvat koji se s pravom stavlja u isti red s odgonetavanjem egipatskih hijeroglifa i klinastih pisama.

Na tomu najstarijem poznatom stupnju razvoja kinesko pismo nije imalo više od 2500 do 3000 znakova – a pri čitanju Honanških kostiju još i sad postoji stanovita nesigurnost pri razlikovanju između zasebnih simbola i pojedinih varijanata nekog simbola – od kojih većina još pokazuje jasne znakove njihova piktografskog podrijetla. Dosad ih je sa sigurnošću identificirano otprilike šest stotina te se sukladno tome mogu razumijeti i natpisi.

Na tim najranijim primjercima kinesko pismo već ima prijelazan oblik: povećava se broj fonograma. Ta bi činjenica normalno potvrđivala da je pismo prije toga prošlo dugo razdoblje razvoja, kroz poprilično dugu piktografsku i ideografsku fazu. Nedostatak dokaza za neki raniji razvojni stupanj te vrste pisma otvara tri mogućnosti: 1) ili je ranije pismo bilo pisano na tako propadljivu materijalu kao što su drvo ili bambus, koji se nije mogao održati u vlažnoj kineskoj klimi; ili je 2) kinesko pismo bilo umjetno stvoreno, možda "širenjem ideja", pod neznatnim utjecajem ranoga klinastog pisma (a u kojem bi slučaju ono bilo iznađeno kao prijelazno pismo); ili 3) neki raniji oblik toga pisma još čeka da ga otkriju. Razmatrajući te mogućnosti moramo se prisjetiti da je sve što znamo o kineskoj povijesti prije otprilike 800. godina pr. n. e. podosta nesigurno i samo se može naslutiti; a sve što se danas imalo pouzdanije može reći jest kako dosad nema dokaza koji bi upućivao na to da kinesko pismo potječe odnekud izvan same Kine.

Načela tvorbe kineskoga pisma ostala su ista od sredine 2. tisućljeća pr. n. e. pa sve do 2. stoljeća n. e. kada ih je utvrdio Xǔ Shèn. Međutim, oblik pisma znatno se izmijenio. Najraniji pisani ili naslikani natpisi bijahu iscrtani bambusovom ili kovinastom pisaljkom kojima su se lako mogle izvlačiti crte i krivulje jednake debljine. (Urezivanje se obavljalo mjedenim noževima). Negdje u 3. stoljeću pr. n. e., ili ranije, bila je pronađena čuvena kineska četkica za pisanje od elastične dlake što je silno utjecala na dalji razvoj pisma. Ispisivani tamnim premazom znakovi su sve više gubili svoja zaobljenja i sličnost s ideogramima od kojih su prvotno bili nastali: proces koji je mnogostruko sukladan razvoju egipatskoga demotskog pisma iz hijeroglifa te razvoju hijeratskih pisama. Pronalaskom papira godine 105. n. e. kinesko je pismo počelo poprimati danas toliko uobičajen izgled:potezi koji teku, različne debljine, ravni ili s blagim zavojima. U 4. stoljeću n. e. izumljeno je klasično kinesko pismo *kǎishū* . Otada pojavila su se mnoga kurzivna i ornamentalna pisma, ali je *kǎishū* ostalo normom.

Kinesko se pismo pisalo, i piše se i sada okomito odozgo prema dolje, počinjući s desna strane površine za pisanje i (u vezanu obliku) na onom što obično držimo posljednjom stranicom knjige.

Dosad smo uglavnom govorili o fizičkoj naravi kineskog pisma: a to je samo po sebi uistinu veoma važan predmet, budući se kaligrafija u Kineza tradicionalno držala umjetnošću većom čak i od pejzažnog slikarstva; umijeće koje zahtijeva veliku strpljivost, vježbu i umješnost. Ali sada moramo svratiti pozornost na pismo kao predočivanje jezika. Glede toga povijest pisma, kao što ćemo vidjeti, neodvojivo je povezana s učenom predajom starom barem tri tisuće godina.

U svojemu najranijem razdoblju tada još veoma ograničen broj fonetskih znakova u kineskom pismu predstavljao je govorni kineski jezik onoga vremena. Taj jezik bio je tada, kao i danas, u osnovi jednosložan; isti je slog često služio kao govorna predodžba mnogih različnih stvari i značenja. To je ograničenje tradicionalno bilo prevladano, a kineski je jezik uporabom karakterističnih razlika u *tonu* postao uporabljiv i fleksibilan: pa se tako, izgovaranjem određenog sloga rastućom, padajućom ili nekom drukčijom jačinom, smanjivao raspon značenja na možda deset ili dvadest mogućnosti, dok je "kontekst situacije" učinio ostalo. Jedno drugo sredstvo koje također olakšava razumijevanje jest uporaba "složenica istoznačnica" – parova riječi sličnih značenja, od kojih jedna čini prepoznatljivom drugu.

Tako je već otprilike bilo stanje u vrijeme kada su napisani najstariji poznati natpisi, a posljedice toga stanja bit će odsudne za pismo: stvorena je poprilična (zapravo, gotovo apsolutna) prepreka da kinesko pismo ikad postane jednostavnim fonetskim pismom.

Uporaba ideograma ne pričinjava nikakvih problema budući su ovi često razjašnjivi sami po sebi. Štoviše, ideografski sustavi kakvima obiluje kinesko pismo počeli su se uporabljivati rano: npr. znak koji predstavlja "ženu", ponovljen dvaput, označuje riječ "svađa" *(wan)*; "čuti" + "vrata" = "slušati"; "čovjek" + "riječ" = "iskren" ili "istinit" itd. Bili su pronađeni i drugi načini kako bi se proširila, preinačila i povećala značenja različnih ideograma, kao što su inverzija ili *naginjanje* pojedinačnih znakova te korištenje različnih asocijativnih složenica.

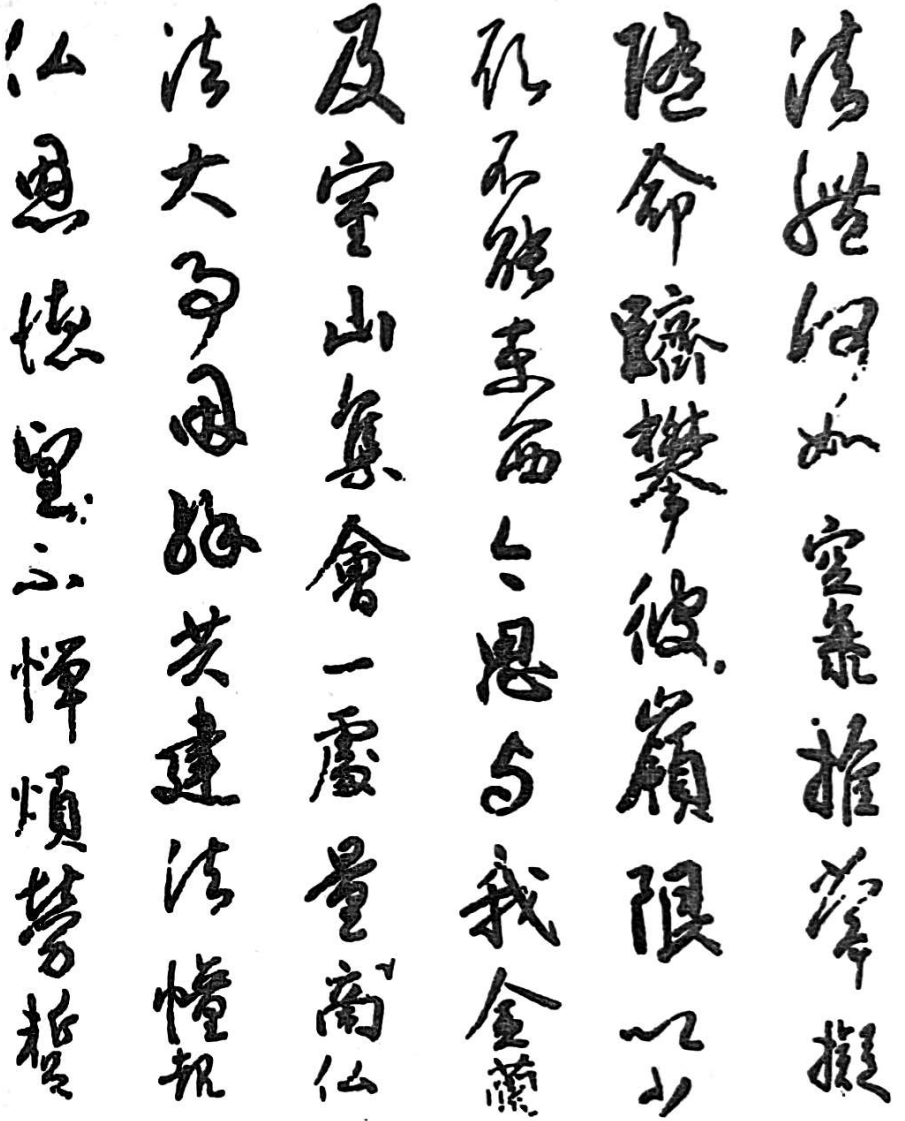

Kineska kaligrafija: Kukai (778–835. godine n. e.) iz jednoga budističkog teksta od Fushinjoa.

Xíngshēng

Uporaba fonograma – a vidjeli smo da su se oni koristili već u najranijim poznatim nam natpisima – donosi mnogo ozbiljnih poteškoća. Kad jedna jedina jednosložna riječ može poslužiti tako da (bez promjene oblika) zastupa dvanaestak različnih značenja, onda pisati je kao jednostavan fonogram znači dati čitatelju tek "kontekst situacije" kao pomoć pri odabiranju jednoga od tih značenja. Unatoč toj smetnji čisti su se fonogrami poprilično koristili, navlastito prije 1. tisućljeća n. e. Međutim, neizbježno se javlja oblik pisma poznat kineskim leksikografima kao *xíngshēng*, "uobličiti zvuk": što bismo mogli nazvati fonetskim složenicama. Do 10. stoljeća taj je način pisanja činio najvažniji element kineskog pisma u ukupno 7697 od 10516 znakova; dok danas *xíngshēng* obuhvaća devet desetina svih simbola u kineskom pismu. Taj razvoj pokazuje da je način pisanja *xíngshēng* omogućio upravo pretjerano povećanje broja znakova u kineskom pismu, a istodobno i izbacivanje bjelodanijih nejasnoća.

Svaki znak *xíngshēnga* jest spoj dvaju simbola, od kojih jedan služi kao fonetski element, a drugi kao odredbenica (ili "korijen"). Uzmimo, primjerice, riječ *jiāng*, "rijeka". Prvi element te složenice jest znak za *gōng*, "rukotvorina". Ovaj znak nije povezan sa *značenjem* složenice, već samo naznačuje kakav će biti konačan izgovor. Njemu se dodaje odredbeni znak – u tom slučaju znak *shuǐ*, "voda". Premda tomu, netko tko nije odveć vješt u čitanju kineskoga morao bi proći slijedeći niz asocijacija: 1) dotična riječ zvuči otprilike kao *gōng*, 2) ona ima neku bitnu vezu s pojmom "voda", 3) riječ je *jiāng*, "rijeka".

Dva druga primjera *xíngshēnga* su: *gōng* ("rukotvorina") + *xīn* ("srce") = *kǒng* ("strah"); i *gōng* + *yán* ("riječi") = *hòng* ("svađa").

Razvojem *xíngshēnga* i širenjem znanja o pismu preko cijeloga golema područja Kine, dolazi do prekomjernoga umnožavanja simbola u pismu. Počinju se uporabljivati mnoge nekorisne i zbunjujuće skraćenice i složenice, a neuki pisari prenose kojekakve izrazite pogreške. Stoga kineski učenjaci, dobrano prije 1. stoljeća n. e., pokušavaju nekako srediti kinesko pismo, uloživši u taj pothvat mnogo rada i domišljatosti. Oko 11. stoljeća pr. n. e. javlja se najraniji pokušaj klasifikacije, nazvan *Erh ya:* zbirka pojmova svrstanih u devetnaest kategorija. Krajem 3. stoljeća pr. n. e., ministar prvog cara iz dinastije *Qín* , Li Ssu, sastavio je službeni katalog kineskog pisma, *San Cāng*, u kojem je popisao ukupno 3300 znakova.

Četiri stoljeća kasnije, u 2. stoljeću n. e. Xǔ Shèn je objavio leksikon *Shuōwén jiězì* ("Razjašnjenje drevnih simbola i raščlamba složenih znakova"). Ovo djelo, kojim bijaše dotjeran *Li Ssuov* katalog, nije sačuvano u izvornu obliku, ali je postalo osnovom svih kasnijih proučavanja i klasifikacija kineskoga pisma. Prema W. P. Yettsu, *Xǔ* Shèn je "uglavnom bio zaokupljen oblikom znakova i njihovim podrijetlom, iako je dodao i kratka razjašnjenja značenja. Njegovim izvorima bijahu očuvani klasici, pisma njegovih prethodnika te natpisi na mjedi i kamenu".

Yùnfù

U 6. stoljeću n. e. kineski su učenjaci počeli sastavljati fonetske rječnike, *yùnfù*, u kojima su riječi bile poredane prema njihovu zvuku ili tonu; kao što smo vidjeli, i

taj je način razlikovanja odredbena karakteristika kineskoga jezika u svim narječjima i tijekom cijele njegove povijesti. Prvi od njih, *Yupian*, bio je objavljen 545. godine n. e.; bio je to i najraniji rječnik gdje je uporabljen sustav *fǎngiè* koji u 20. stoljeću postaje osnovom pokušaja da se kinesko pismo pojednostavi u smjeru silabarija. U biti, ovaj sustav smanjuje broj simbola u pismu primjenom dvaju slogova da bi se izrazio treći za koji ne postoji fonetski prikaz. Prema tomu, u *fǎngiè* slog *yu* može se pisati kao *yi–u;* slog *ming* kao *mi–eng* itd. U svojim najranijim oblicima *fǎngiè* primjenjivao se samo povremeno, a koristio se kako bi razjasnio izgovor i čitanje posebno dvojbenih znakova.

Godine 601. n. e. objavljen je *Qièyùn*, fonetski rječnik sjeverne Kine. Stotinu i pedeset godina kasnije on je proširen pod naslovom *Tángyùn*, a ovaj opet bijaše uključen u kompilaciju koju je 986. izradila carska komisija pod Xǔ Xuanom. Ta posljednja nazvana je i *Shuōwén jiězì* ponavljajući naslov utjecajnog *Xǔ Shènova* leksikona iz 2. stoljeća. Godine 1011. nju opet revidira druga jedna carska komisija; slijedi niz izmjena i dodataka sve do objavljivanja velikog rječnika kineskog jezika cara *Kāng Xīja* (1662–1722). U tom djelu navedena je brojka 44449 kao ukupan broj znakova kineskoga pisma – otprilike 2500 u 2. tisućljeću pr. n. e., 3300 u 3. stoljeću pr. n. e. te 10516 u 10. stoljeću n. e. U to vrijeme složenica *xíngshēng* već je nadmoćan element pisma te je Kāngxī svrstao taj golem broj znakova pod 214 odredbenica, dok je dalje razvrstavanje u svakoj kategoriji načinjeno prema broju poteza u fonetskom elementu složenice. Više od trideset tisuća riječi popisanih u Kāngxīovu leksikonu bile su zastarjele, duplikati (tj. različni načini pisanja iste riječi) ili pak neispravne.

Pojednostavnjenje

Danas je u kineskom pismu ostalo oko 8000 znakova u dnevnoj uporabi. Ali poteškoća u daljoj uporabi prijelaznog pisma u dvadesetom stoljeću, naočigled gotovo sveopćem usvajanju i prilagođivanju alfabetskog pisma, sve su očitije te su već dovele do važnih preinaka. Tako je nastala jedna vrsta "temeljnoga" kineskog za primjenu u narodnoj književnosti koja sadržava najviše 600 do 1000 znakova. Ali ni to pojednostavnjenje nije pismo učinilo uistinu uporabljivim te je u posljednje vrijeme kineska komunistička vlada poduzela sustavnu reviziju pisma u smjeru alfabeta, provodeći neku vrstu romanizacije. Zasad se ništa ne može reći o ostvarenju pothvata. Prije toga bilo je neuspjelih pokušaja oko prihvaćanja alfabetskoga pisma u kineskom jeziku. Ako sadašnja sustavna reforma uspije, ona će predstavljati prvu veću kvalitativnu promjenu koja se ikad zbila u zapisanoj povijesti kineskoga pisma.

Problem prilagođivanja kineskog pisma modernom svijetu otežan je krajnjom oskudnošću gramatičke strukture: točno govoreći, osim sintakse, kineske gramatike nema, jer se ista riječ može koristiti kao glagol, imenica ili pridjev, a njezinu točnu uporabu u svakomu pojedinom slučaju određuje jedino njezino mjesto u rečenici. To je nadalje otežano postojanjem toliko različnih narječja da učenjaci iz jedne kineske pokrajine mogu otkriti da je jezik učenjaka neke druge pokrajine prilično nerazumljiv: iako se mogu lako sporazumijevati pismom. U novije vrijeme, međutim, osuvremenjeni obrazovni sustav doveo je do toga da je mandarinsko narječje steklo više ili manje "službeni" položaj, a njegovo učvršćivanje u cijeloj zemlji gotovo sigurno bit će ubrzano i pojačano uvođenjem i širenjem masovnih komunikacija kao što su radio, televizija i kino u seoskim područjima.

Kao što smo već spomenuli, kinesko je pismo jedini prijelazni oblik pisma koji još danas predstavlja važno sredstvo sporazumijevanja. Kako *nije* proveden prijelaz u alfabetski oblik, njegovo značenje može zapravo još veoma porasti, budući se postotak Kineza u sveukupnom stanovništvu svijeta sve više povećava.

Stoga je tim zanimljivije što je unutar granica Kine postojao u prošlosti i održao se do modernih vremena određen broj nekineskih naroda s njihovim vlastitim jezicima i pismima. Neko su vrijeme nekineska područja bila uistinu golema i Kinezi su ih nadzirali više *de iure* negoli *de facto*. Ti su narodi tvorili neprestanu prijetnju ili smetnju; a kad su se počela osjećati neprijateljstva, "pomirba" bi se sastojala u priznavanju njihovih domaćih poglavica kao kineskih službenika, uz dodavanje službenih kineskih imena njihovim vlastitim naslovima.

Razbijena nekineska plemena što još sada postoje unutar i izvan granica prave Kine posljednji su ostaci tih naroda. U današnje doba oni su ostali okupljeni i neapsorbirani jedino u jugozapadnim kineskim pokrajinama; premda se o njima malo čuje, njihov se životni vijek nezavisnih ili čak polunezavisnih plemena, pod vladom koja pridaje golemu važnost jedinstvu i istorodnosti, nedvojbeno bliži kraju.

Lo–lo

Jedan od tih naroda je narod Lo–lo, koji živi i u sjevernoj Indokini i koji su mnogo proučavali francuski misionari. Lo–lo je zapravo skupina jezika kojima govori oko 1 800 000 ljudi u Yúnnánu, Xīkāngu i Sìchuānu te u gotovo nepristupačnom području Liang između tih pokrajina.

Postojanje Lo–lo pisma Europljani su prvi put zamijetili sedamdesetih godina prošloga stoljeća. Godine 1886. F. S. A. Bourne primio je od jednoga postarijeg pripadnika naroda Lo–lo popis svih znakova kojih se mogao prisjetiti – pismo se u to vrijeme nije više koristilo – i tako je dobiven broj 376. Međutim, prema kasnijim učenjacima, Lo–lo pismo sadržavalo je oko tri tisuće simbola. Postoji mnogo Lo–lo rukopisa od kojih su neki lijepo ilustrirani. Znakovi su uglavnom ideografski, s nešto fonograma, i uglavnom se sastoje od prilagodbi, sažimanja i kombinacija kineskih znakova.

Lo–lo pismo nipošto nije bilo jedinstveno. Postoje logične raznolikosti koje se, prema smjeru u kojem ih valja čitati, mogu svrstati u dvije glavne skupine. Plemena Ta Liang–shan (područje planine Liang) služila su se vodoravnim pismom koje je teklo zdesna ulijevo; druga plemena, možda pod kineskim utjecajem, koristila su uglavnom okomito pismo: stupci su, međutim, tekli slijeva udesno.

O podrijetlu ili ranom razvoju Lo–lo pisma poznato je veoma malo. Za jedan natpis pronađen u Can–qin–gaiu, kod Lù–chuān–xiàna, pretpostavlja se da potječe iz godine 1533. n. e. Prema jednoj teoriji Lolo–pismo povezuje pisma Indije, Indonezije i Indokine te pisma Koreje i Japana. Međutim, dosad nisu pronađeni dokazi koji bi potkrijepili ovu misao.

Pismo Nàxī

Pravi zavičaj narodâ Nàxī, koji su jezično srodni narodu Lo–lo, jest dolina rijeke Mekong, odmah istočno od gornje Burme, te dolina Yángzi Jiang, u blizini Likianga (sjevernozapadni Yúnnán). Oni su također raštrkani po drugim pokrajinama jugozapadne Kine. Kinesko ime za Nàxī, "moso", ima uvredljivo značenje ("bijedan"); Nàxī je domaći naziv.

Nàxī se nekoliko puta spominju u kineskim povijesnim izvorima, a prvi takav zapis pojavio se u 8. stoljeću n. e. U drugoj polovici 13. stoljeća ti su narodi postali vazalima Kublaj–Kana, a u kasnijim razdobljima priznavali su za njih opskuran autoritet Kine. Konačno ih je oko 1725. godine Kina lišila nezavisnosti, premda su neka plemena još nedavno živjela pod vlašću svojih vlastitih poglavica.

Poput Lo–lo pisma i pismo *Nàxī* izaziva mnogo problema. Bilo je otkriveno sredinom prošloga stoljeća, ali je njegovo podrijetlo i nadalje nepoznato, ili barem nesigurno. Prema ocu Desgodinsu, njegovu pravom otkrivaču, ono nema nikakvu opsežnu povijest, budući su ga stvorili *tomba* (ili vrači) u razmjerno bliskim vremenima. Kasniji učenjaci nisu se baš slagali s tom teorijom, naglašujući da je ovo grubo, veoma piktografsko pismo zadržalo obilježja ranoga stupnja piktografije što je već davno bio istisnut iz okolnih područja. Da je to zapravo rani i neuobičajeni "preostatak" nije, međutim, uvjerljivo dokazano.

Danas *Nàxī* pismo nije više u uporabi. Pripadnici naroda Nàxī na jugu služe se kineskim znakovima, dok su oni na sjeveru sve donedavna koristili tibetanski alfabet.

Sačuvano je mnogo ilustriranih *Nàxī* rukopisa, uključujući i neke iz knjižnice John Rylands Library u Manchesteru. Oni uglavnom imaju oblik knjižica visokih oko tri palca i širokih deset palaca. Listovi su načinjeni od debeloga, grubog papira, nejednaka sastava.

Pisma Miáo i Yao

Jezična skupina naroda Man (kineski: *man* = "južni divljak) proteže se preko jugozapadne Kine, što je prije bila Indokina, te Burme, a glavne su njegove podskupine Miáo (ili Miáozú) i Yao.

Miáo je gorštački puk koji danas obitava jugozapadnu Kinu (iako je nekoć nastavao i dio središnje Kine), zatim sjevernu Burmu i sjevernu Indokinu. Samo u Kini ima ih oko 2,000.000, a podijeljeni su u sedamdesetak plemena. Neka od tih još su donedavna uživala određenu samostalnost.

Pismo naroda Miáo bio je ideografski oblik pisanja, koji se ponekad označivao kao "tajanstven": bio je to u biti privatni kod kojega se ključ ljubomorno krio pred neupućenima, a posebice pred strancima. Rezultat toga bio je da američki i engleski misionari, koji su krajem 19. stoljeća propovijedali evanđelje nepismenim gorštacima plemena Miáo nisu ni slutili kako postoji neko domorodačko pismo te su nastavili sastavljati potpuno nov sustav pisanja za one koje su nastojali obratiti. Novo pismo bilo je slogovno, sastojalo se od krajnje jednostavnih geometrijskih simbola i bilo je dovršeno 1904. godine. Prema riječima samih misionara, uspjeh njihova izuma bijaše "neposredan i izvanredan". Prva pošiljka evanđelja tiskanih novim pismom, koja je bila upućena u *Yùnnanfù*, pokrajinsku prijestolnicu naroda Miáo, "bila je prodana za dva sata, iako je pošiljku sačinjavalo dvadeset i devet konjskih tovara".

Na istom području, novi sustav pisanja bio je prilagođen i različnim drugim nekineskim narječjima.

Pleme Yao, koje ima samo oko 30.000 ljudi, živi uglavnom u jugozapadnim dijelovima kineskih pokrajina Guǎngdōng i Guǎngxī, iako ih je nekoliko pronađeno u gornjoj Burmi te istočno od rijeke Mekong. Poput plemena Miáo i oni pišu kriptičnim ideografskim pismom.

Kitansko, nüzhinsko i xi xiasko pismo

Poznato je da je u 10 , 11. i 12. stoljeću n. e. u središnjoj i sjevernozapadnoj Kini postojalo nekoliko nekineskih sustava pisanja. Unatoč nekadašnjemu velikom značenju, oni su već odavno nestali kao živa pisma. Kitansko je pismo, primjerice, dva stoljeća bilo službenim pismom dinastije Liao iz toga naroda: danas je poznato samo pet njegovih simbola.

Još su važnija bila dva pisma *Nüzhina,* tatarskog naroda koji je naslijedio Kitane u političkoj prevlasti nad tim dijelom Kine. Starije od njih bilo je prihvaćeno 1119. godine n. e.; drugo je nastalo revizijom prvoga 1138. godine.

Na kraju, postojalo je ideografsko slogovno pismo *Tanguta ili Xī Xià* (zapadna *Xià).* Od 982. do 1227. godine n. e. postojalo je između Kine i Tibeta, na njegovoj sjevernoj granici moćno kraljevstvo *Xī Xià*. Jezik naroda toga kraljevstva, što nam ga je sačuvao jedan kineski jezikoslovac, jedini je drevni tibetansko–burmanski jezik koji je sada poznat.

Izum toga pisma predaja pripisuje kralju 'Zhào Yuanhaou za kojeg se kaže da je dovršio posao 1037. godine n. e. Bio je to veoma dotjeran ideografsko–slogovni oblik pisanja, i naveliko se primjenjivao više od dvaju stoljeća. Postoji još nekoliko natpisa (najstariji potječe iz 11. stoljeća), kao i nekoliko rukopisa. Pismo se, poput kineskog, pisalo u stupcima što su tekli odozgo prema dolje, počinjujući od desne strane stranice.

JAPANSKA PISMA

Japan je u najvećem dijelu svoje povijesti, barem glede kulture, bio kineska kolonija. Prvi kulturni dodiri između dviju zemalja zbili su se u posljednjim stoljećima 1. tisućljeća pr. n. e. Uvriježeno je mišljenje da su oni izvršeni posredstvom Koreje. Podrobnosti o najranijim stupnjevima tog procesa nisu posve poznate: ali je bilo neizbježno da će, pošto je taj proces jednom otpočeo, prije ili kasnije i kineski sustav pisanja biti uveden u Japanu. To se zbilo negdje u 3. ili 4. stoljeću n. e.

Unatoč nekim drevnim predajama koje govore protivno, Japanci nikad nisu imali uistinu vlastito pismo. Podrijetlo pretpovijesnih pisama što su nekoć postojala na otoku – *jindaimoji* ili *kamiyo no moji* ("znakovi božanskoga razdoblja") – nije potpuno jasno, ali se općenito drži da su se ona razvila iz korejskoga pisma *Nitok.* Između tih pretpovijesnih pisama i današnjega japanskog pisma nema nikakve veze.

Prihvaćanje kineskoga pisma prouzročilo je Japancima mnogo problema. Kao što smo vidjeli, kineski je jezik u biti jednosložan i "izolativan" – tj. on nema nastavaka ili drugih gramatičkih oblika. S druge strane, japanski je jezik višesložan i "aglutinativan" – sadržava mnoštvo različnih gramatičkih čestica.

JAPANSKI SILABARIJI

Fonetska vrijednost	Kata kana Hira gana	Fonetska vrijednost	Kata kana Hira gana	Fonetska vrijednost	Kata kana Hira gana	Fonetska vrijednost	Kata kana Hira gana
i	イい	wa	ワわ	w(i)	ヰゐ	sa	サさ
ro	ロろ	ka	カか	no	ノの	ki	キき
fa (ha)	ハは	yo	ヨよ	o	オお	yu	ユゆ
ni	ニに	ta	タた	ku	クく	me	メめ
fo (ho)	ホほ	re	レれ	ya	ヤや	mi	ミみ
fe (he)	ヘへ	so	ソそ	ma	マま	si (shi)	シ一
to	トと	tu (tsu)	ツつ	ke	ケけ	w(e)	ヱゑ
ti (chi)	チち	ne	ネね	fu	フふ	fi (hi)	ヒひ
ri	リり	na	ナな	ko	コこ	mo	モも
nu	ヌぬ	ra	ラら	e	エえ	se	セせ
ru	ルる	mu	ムむ	te	テて	su	スす
(w)o	ヲを	u	ウう	a	アあ	n	ンん

Japanski silabariji.

Problemi stvoreni tim razlikama postajali su još složeniji zbog toga što su Japanci nastavili posuđivati kineske znakove u duljemu vremenskom razdoblju i iz različnih predjela Kine. Budući se kineski izgovor od pokrajine do pokrajine uvijek korjenito razlikovao i kako je čak i u pojedinačnim područjima pretrpio duboke promjene od razdoblja do razdoblja, kineski izgovor pojedinih slogova ili riječi, pošto su ih fonetski preuzeli Japanci, nikad nije dugo služio kao točan putokaz za njihov izgovor u Japanu.

Ali fonetsko pozajmljivanje nipošto nije bilo jedini oblik u kojem se preuzimalo kinesko pismo. Isprvice je to pozajmljivanje zapravo u potpunosti bilo ideografsko: preuzeo bi se kineski znak za pojedinu kinesku riječ i potom jednostavno izgovorio u skladu sa svojim japanskim ekvivalentom; iako se ponekad preuzimao zajedno s kineskim izgovorom (nije potrebno ni sponinjati kako nisu postojali pravilo ili sustav koji bi upravljali stečevinom).

Uskoro je postalo bjelodano da razlike između dvaju jezika taj jednostavni ideogramski prijenos čine nepraktičnim te su se neki kineski znakovi počeli preuzimati kao slogotvorni (tj. fonetski) znakovi, kako bi se upozorilo na različne gramatičke oblike japanskoga jezika. Međutim, oni bi se preuzimali prilično proizvoljno, tako da su jedni ulazili u pismo s kineskim, a drugi s japanskim izgovorom. Postoji jedan rani primjer novoga japanskog pisma koji pokazuje do kakve je pomutnje dolazilo. Drevna japanska povijest *Kojiki*, sastavljena godine 711/12. n. e. bila je napisana kineskim slovima i *kineskom sintaksom:* međutim, kad se to izgovara na kineski način, poprilično je nerazumljivo.

Tijekom 8. i 9. stoljeća n. e. u Japanu se počinje primjenjivati stalan slogovni oblik pisanja nazvan *kana* (možda od *kanna*, što je sprega od *kari na* = "pozajmljena imena"). On se pojavljuje u dvama oblicima: 1) *katakana* ili *yamatogana*, koji se uglavnom koristio u učenim djelima, službenim spisima te za transliteraciju stranih osobnih imena; i 2) *hiragana*, koji se, primjerice, koristio za gramatičke nastavke, a uporabljivao se i u narodnoj književnosti.

Stvaranje *katakane* (= "djelomična *kana*"), zbog toga što se obično pojavljuje dodatno uz kineske znakove – riječi, nazvana i *yamatogana* (= "japanska kana"), predaja pripisuje ministru *Kibiju*, koji je živio u 8. stoljeću n. e. *Hiragana* (=„priprosta" ili "obična kana") pripisuje se budističkom redovniku Kobodaišiju koji je živio početkom 9. stoljeća. Bez obzira na to koliko su ta pripisivanja istinita, sigurno je da su razdoblja za oba izuma navedena ispravno: oba oblika bila su velikim dijelom prerađena iz kineskih slova što su prevladavala u 8., odnosno, 9. stoljeću.

U oba oblika *kane* kineski su simboli bili prihvaćeni s njihovim kineskim izgovorom (onako kako je on zvučao u japanskim ušima) ili s tadašnjim japanskim izgovorom (koji se znatno razlikuje od izgovora današnjega japanskog jezika). Tako je kineski ideogram za riječ "žena", što se izgovarao *mu*, bio prihvaćen kao *kana* znak za riječ *me*, što u japanskom jeziku znači "žena", dok je kineski znak za "tri", *san*, bio prihvaćen i za japansko *mi*, "tri", i japansko *san*, što također znači "tri".

Međutim, najvažnija uporaba *kana*–znakova nije bila prikazivanje samostalnih riječi – one su se uglavnom i nadalje pisale kineskim slovima prihvaćenim ranije – već kao prijedlozi, pokazatelji glagolskih vremena te kao fonetske dopune. Zbog toga se oblici *kana* ne mogu posve držati slogovnim sustavima pisanja.

Danas je standardno pismo u Japanu *kanamajiri* – tj. kineska slova zajedno s *hiragana*, kako bi se naznačio japanski izgovor i pribavili gramatički oblici svih vrsta. Rjeđe su se koristili oblici poznati kao *sin–katakana* (kineska slova i usporedo s njima *katakana;* doslovce, neka vrsta "usporedne djelomične *kane*") te *kunten*, u kojem su se uporabljivale japanske brojke s kineskim slovima, kako bi se pokazao redoslijed kojim ova posljednja valja čitati. Svi su se ti oblici *kane* razvili iz *kane* 8. i 9. stoljeća, ali je očigledno da se nikad nisu razvili u potpuna, slogovna pisma bilo koje vrste, budući nikad nisu izgubili svoju izvornu zadaću dopunskih pomoćnih oblika za pravo pismo.

I *katakana* i *hiragana*, onako kako danas izgledaju, sadržavaju kao svoju osnovu, četrdeset sedam slogova tradicionalnih pisama *kana*, i ti sačinjavaju tzv. redoslijed slova *iroha* (ili *irofa).* K tome postoji i znak za "n" koji se ne izgovara, te druga dva simbola, povećavajući ukupan broj osnovnih znakova *kana* na pedeset. Svi ti zajedno oblikuju poredak *gojū–on* (pedeset glasova) što se obično koristi u japanskim rječnicima.

Pismo *hiragana* pričinja mnogobrojne poteškoće onima koji ga dobro ne poznaju. Približno tri stotine njegovih simbola (s prirastom oblika *kanamajiri*) imaju mnogo varijanata, premda tiskana književnost koristi zapravo samo stotinjak njih. Sam oblik toliko je kurzivan da česte ligature (ako se piše rukom) neupućenima do krajnosti otežavaju čitanje.

Kako japanski jezik sadržava samo otvorene slogove – tj. iza suglasnika slijede samoglasnici, ili samoglasnici sami – oni su prikazani samo u pismima *kana.* Slični glasovi razlikuju se dijakritičnim znakovima: znak *maru* (°) razlikuje "p" od "f"; *nigori* (") razlikuje "b", "d", "g", "ds", i "z" od "f", "t", "k", "ts" te "s". Budući glas "l" ne postoji u japanskom, zamjenjuje se, pri transliteraciji evropskih riječi, glasom "r" (što je jedan od malobrojnih oblika japanske kulture koji vjerno prikazuje čak i kinematografija). Tanki znak *tsu* naznačuje podvostručenje suglasnika, a debeli zarez ispod sloga igra istu ulogu.

Japanska kaligrafija

Treba reći nešto o vanjskom izgledu japanskih pisama. Klasično japansko pismo sastoji se od snažnih, masnih poteza, načinjenih na kineski način četkom i tintom. Kao i u Kini, bile su potrebne godine da bi se razvio dobar kaligraf te se kaligrafija štovala kao veliko umijeće. Izvorno se (kao i u kineskom) pisalo u okomitim stupcima što su tekli zdesna ulijevo, iako su se potezi pojedinačnih slova povlačili slijeva udesno. Danas se ne slijedi nijedno čvrsto pravilo. Neke knjige tiskane su u okomitim stupcima što teku slijeva udesno, dok u novijemu, vodoravnom pismu crte mogu teći ili slijeva udesno ili zdesna ulijevo. Odredba ministra za prosvjetu iz 1942. godine kojom je pokušao nametnuti standardan smjer pisanja (vodoravno, slijeva udesno) čini se da je postigla malo u ublaživanju te zbrke.

Reforme japanskog pisma

U današnjim japanskim pismima (uključujući sve varijante) ima ukupno gotovo četrdeset tisuća slova, od kojih se općenito koristi tek malen dio. Obrazovan Japanac može čitati i pisati približno dvije tisuće, dok se donedavna u osnovnim školama učilo najmanje 1200 znakova. Jasno je da to nije sustav koji je dobro prilagođen zahtjevima današnjega svijeta i tijekom prošloga stoljeća bilo je različnih pokušaja da se japanska pisma pojednostavne u smjeru čistoga slogovnog pisma, što je gotovo neizbježan razvoj za narod koji je europeizirao štošta u svojoj kulturi. Godine 1885. osnovano je društvo *Rōmaji–kai.* Njegov cilj bila je prilagodba latinice japanskom jeziku, a časopis tog društva, *Rōmaji–zasshi*, bio je isključivo tiskan latiničkim slovima.

Godine 1888. na kongresu orijentalista u Parizu predstavljen je odreden broj tekstova tiskanih samo slovima *kana*. Otprilike u isto vrijeme bilo je osnovano društvo *Kana–no–kai* s izričitim ciljem da se *kana*–pisma očiste te da se pospješi uporaba ideograma.

Japansko ministarstvo opće prosvjete donijelo je 1900. godine odredbu o ograničenju ukupnog broja slova koja će se učiti u školama i tada je utvrđen najmanji broj od 1200 slova za djecu u osnovnoj školi. Kao što je već spomenuto, godine 1942. načinjen je pokušaj da se standardizira smjer u kojem se pismo trebalo razvijati.

Poslije poraza Japana u drugomu svjetskom ratu, američka vojna uprava pod generalom MacArthurom predlaže reformu. Pozvan je američki prosvjetni odbor za ukinuće svih ideograma japanskih pisama izvedenih iz kineskog pisma, za prilagodbu latinske abecede japanskom jeziku te za neposredno uvođenje novoga sustava u različna djela narodne književnosti.

Kakav će biti rezultat toga modernog reformatorskog poticaja ostaje, barem u ovom trenutku, nesigurno. Čini se da su prošla vremena kad su se tako goleme promjene mogle preko noći provesti nekom odredbom. Jedno od odvratnijih protuslovlja modernoga vremena jest što je postalo jednostavnije zatrti civilno stanovništvo negoli mijenjati njegove običaje: a pismo napose oduvijek je pokazivalo stanovitu žilavost i otpor prema naglim promjenama.

Dodatak uz POGLAVLJE III:

PISMO USKRŠNJEG OTOKA

U Tihom oceanu, 2500 milja zapadno od Čilea, leži komadić kopna koji je na Uskrs 1722. godine otkrio nizozemski admiral Roggeveen i nazvao ga Uskršnji otok. Otok je imao i druga imena. Španjolci su ga zvali San Carlos, a domoroci, kojih sada ima oko dvije stotine, zovu ga – između ostaloga – *Te Pito–te–Henua* ("Zemljin pupak"). Vulkanskog je podrijetla, trokutasta oblika i začudno simetričan.

Na otoku je otkriveno nekoliko nalazišta koja su gotovo cijelo jedno stoljeće hranila romantičnu maštu. Najdomljivije među njima jest gotovo dvije stotine divovskih kamenih glava isklesanih od crvenkasto–smeđe trahitne lave i postavljenih u nizove okrenute prema moru. Dvije od njih nalaze se sada u Britanskom muzeju, a barem jedna u New Yorku. Dojam koji one ostavljaju nedvojbeno je zagonetan. Neke su visoke više od trideset stopa.

Drugo, na obroncima i rtovima otoka pronađeni su beskrajni zidovi od velikoga plosnatog kamenja, isto tako okrenuti prema moru; a s unutrašnje strane tih zidova, na širokoj terasi, ima oko 250 velikih kamenih podnožja što označuju mjesta za ukop koja domoroci zovu *abu.* Pronađeni su i ostaci kamenih kuća, velikih gotovo stotinu puta dvadeset stopa.

Prvi izvještaj o trećem nalazu na Uskršnjem otoku pojavio se krajem šezdesetih godina prošloga stoljeća. Tada je pozornost oca Roussela iz Katoličke misije na otoku (osnovane 1864) privuklo nekoliko drvenih pločica prekrivenih jedinstvenim oblikom piktografskog pisma. Nije poznato koliko je tih pločica postojalo u to vrijeme: mnogo ih je, čini se, izgubljeno ili uništeno. Ali je otac Roussel poslao nekoliko pločica biskupu Jaussenu s Tahitija; od tih se do danas sačuvalo petnaestak.

Stanovnici Uskršnjeg otoka nazivali su te pločice *kohau–rongo–rongo,* iako ih urođenici nisu mogli čitati. One se uglavnom sastoje od fragmenata dugačkih i do šest stopa. Simboli, kojima su bile prekrivene, bili su urezani pomoću zuba morskih pasa u nekoj vrsti *bustrofedona:* naizmjenični nizovi postavljeni u obrnuti položaj, tako da je čitatelj (ili bolje, istraživač) morao pločicu okrenuti naglavce, kad bi došao do kraja retka.

Pismo je izrazito piktografsko, iako su neki znakovi veoma stilizirani. Lako se mogu prepoznati likovi ljudi, ptica, riba (uključujući i tako osobite podvrste riba kao što je jaram) te drugi predmeti žive i nežive prirode.

Pločice nikad nisu bile odgonetnute, ali predaja, raširena među stanovnicima otoka, opisuje funkciju nekih od njih, odnosno, temu koju one obrađuju: vjerske obrede, rat, molitvu te različne zapise. Moguće je da ti znakovi ne predstavljaju pravo pismo već su to mnemotehnički simboli koje treba nadopuniti usmenim razjašnjenjem. Tvrdnja profesora I. J. Gelba da ti natpisi "nisu pismo ni u najprimitivnijem smislu riječi, jer vjerojatno ne predstavljaju ništa drugo već slikovne risarije za magijske potrebe", čini se pretjeranom. "Risarija" je odveć snažna riječ za simbole brižljivo narisane u posebnom razmjeru i uredno okupljene u retke, koji se bjelodano nižu u nekom slijedu.

Ispisana daščica s Uskršnjeg otoka.

Mnogo manje usavršenim oblikom (ili preostatkom) istoga pisma, što ga domoroci nazivahu *tau–rongo–rongo,* još se na otoku pisalo prije šezdeset ili sedamdeset godina. Uzorak toga pisma dobiven je krajem prošloga stoljeća od jednoga starog i onemoćalog otočanina.

Dosad nema uvjerljivih dokaza, povijesnih ili jezikoslovnih, koji bi odgovorili na ijedno od pitanja, što su ih izazvala otkrića na Uskršnjem otoku. Ta bi se pitanja mogla sažeti ovako: 1) Tko je podigao spomenike na Uskršnjem otoku? 2) Kakva je veza, ako ta veza uopće postoji, između ljudi koji su stvorili spomenike i sadašnjih stanovnika otoka? 3) Tko je stvorio pismo Uskršnjeg otoka, i gdje je ono stvoreno?

Prema jednoj predaji, raširenoj među današnjim pučanstvom Uskršnjeg otoka, najraniji su stanovnici došli na otok u 12. ili 13. stoljeću n. e., donijevši sa sobom šezdeset i sedam pločica *kohau–rongo–rongo.* Nekog određenijeg dokaza u prilog toj predaji nema: pronađeni su očevidni arheološki dokazi da je otok ranije bio nastanjen; s druge strane, neuobičajeni broj sedamdeset i sedam mogao bi lako biti povijesno točan. Ali ni ova predaja ne razjašnjuje ništa o podrijetlu pisma ili o prvotnim stanovnicima otoka.

Sadašnji stanovnici čini se da su polinezijskog podrijetla, sa znatnim melanezijskim elementom. Njihov jezik jedan je oblik govora *munda*, jezika kojim se nekoć govorilo u Tihom oceanu istočno od Indije. To daje neku površnu vjerodostojnost teoriji madžarskog znanstvenika de Hevesyja koji tvrdi kako postoji veza između pisma Uskršnjeg otoka i pisma doline Inda. Ovu teoriju valja i nadalje držati posve nepouzdanom, budući se oslanja samo na neznatne vanjske sličnosti između dvaju pisama, a suočena je i s vremenskom provalijom od gotovo tri tisućljeća. Prema austrijskom učenjaku Robertu von Heine–Geldernu, pismo Uskršnjeg otoka izvedeno je iz južnokineskog pisma kojim se pisalo za dinastije Shang–yin. Prvotni izvor toga južnokineskog pisma, zatim kineskog pisma s Honanških kostiju te pisma doline Inda je srednjoazijski ili iranski sustav pisanja. Sve to veoma je složeno i problematično.

Njemački učenjak Thomas Barthel u svojoj knjizi *Grundlagen zur Entzifferung der Osterinselschrift* (Osnove za odgonetavanje pisma Uskršnjeg otoka, 1958), definirao je pismo Uskršnjeg otoka kao "tradicionalno prihvaćeno sredstvo komunikacije s ograničenom zalihom simbola koja se može znatno povećati kombinacijama prema točno određenim pravilima. Ali njegovom osnovom nije bilo čisto slikovno pismo; bila je to mješavina ideograma (s jednim ili više značenja). Za zapisivanje imena, kao i za neku vrstu *rebusa*, koristili su se različni stupnjevi simbolizacije te fonetski znakovi–riječi. Zgušnjavanjem teksta i djelomičnim fonetskim naznačivanjem *(Lautandeutung)* razumijevanje je otežano, ali nije i onemogućeno". Vrijeme će pokazati hoće li Barthelov zaključak biti općeprihvaćen.

ČETVRTO POGLAVLJE

PRETKOLUMBOVSKA AMERIKA

Kulturna zagonetka pretkolumbovske Amerike

Drevne domorodačke kulture Meksika i Središnje Amerike predstavljaju zagonetan izazov za mnoge naše tradicionalne povijesne kategorije. Povjesnici se suočuju s nekoliko naroda koji su se, u različnim stupnjevima, uspješno razvijali u razdoblju što odgovara vremenu od kasne rimske republike ili ranoga carstva pa do 16. stoljeća n. e.; koji su ostavili za sobom ruševine mnogih spomenika što su veličinom i umijećem izgradnje ravni onima u mnogih drevnih europskih i bliskoistočnih civilizacija; koji su se služili matematičkim i astronomskim znanostima što ostaju čudom točnosti i daleko su ispred onih koje je razvio bilo koji od suvremenih europskih naroda

Tako neki povjesnici idu korak dalje te govore o tim kulturama kao o "civilizacijama", uspoređujući njihov "stupanj napretka" s onim u starih Egipćana, Babilonaca ili Rimljana. A takvo je razmišljanje, čini se, dovelo do nečega mnogo nepoželjnijeg: do preobilja teorija i nagađanja kakve je pokrenulo tek nekoliko drugih predmeta, primjerice, o podrijetlu drevnih Meksikanaca i središnjih Amerikanaca, o tome odakle dolaze, o njihovim precima te o srodnosti s mnoštvom drevnih i današnjih naroda. Dovodili su ih u vezu s Egipćanima, Kartažanima, Libijcima, Asircima, Perzijancima, Japancima, Hindima, Eskimima, Tatarima, Mongolima, Australoazijcima, Welšanima, Ircima i mnogim drugima. Lord Kingsborough potrošio je cijeli imutak nastojeći dokazati kako oni nisu ništa manje do potomci deset izgubljenih izraelskih plemena. A jedna od najpopularnijih teorija neko vrijeme bila je kako potječu s nestalog kontinenta Altantide.

Sve je u krajnjoj crti poteklo od uporabe riječi "civilizacija" (ili neke druge odgovarajuće riječi) pri opisivanju kultura pretkolumbovske Amerike, što zapravo nije opravdano. Jer, baveći se Maya–Indijancima, Zapotekima, Toltekima i Aztekima, ne bavimo se uopće kulturama koje su primjerene onima na drevnomu Bliskom istoku i u Europi. Ove potonje nastale su i razvijale se – u međusobno povezanom razvojnom lancu – u dolinama velikih rijeka na gotovo neprekinutu kopnenom području unutar sjevernoga suptropskog pojasa. Sve su se bez iznimke temeljile na poznavanju pisma, uporabi kovine, uzgoju žitarica, pripitomljivanju životinja, korištenju kotača te razvijanju velikih gradskih središta.

Drevne kulture Meksika i Središnje Amerike daju posve drukčiju sliku. Kad su stigli španjolski *konkvistadori* – vrijeme u kojem su mnogi romantici zamišljali okrutno ugušivanje cvjetajućih civilizacija u njihovu zametku – željezni se alat nije upotrebljivao, metalurgija je bila u najrudimentarnijem stanju, poljodjelstvo veoma ograničeno, za pripitomljivanje životinja gotovo se nije znalo, oružje kojim su se služili domoroci bilo je oružje divljaka, a uporaba kotača bila je nepoznata kako u lončarstvu tako i na prometalima. Čitatelja ne treba posebice podsjećati da je uvelike postojalo žrtvovanje ljudi i ljudožderstvo.

Poznavanje činjenice da osnovica Velike piramide u Choluli iznosi 1440 stopa i da je piramida visoka dvije stotine stopa, ili pak opis kalendara Maya–Indijanaca, ne bi smjeli zasjeniti ova golema ograničenja. U drevnom Meksiku i Središnjoj Americi

suočeni smo zapravo s kulturama što su postigle sjajan napredak na jednom ili dvama područjima – poglavito u matematici, astronomiji i kronologiji – ali one u osnovi ostaju u stanju koje ćemo nazvati "polucivilizacijom": one su zasigurno naprednije od kultura sjevernoameričkih Indijanaca, ali se ni u kojem pogledu ne mogu uspoređivati s istinskim civilizacijama Egipćana ili naroda Mezopotamije. Nijedan dosad pronađeni dokaz ne govori o nekoj tajnovitoj vezi s Europom ili s Bliskim istokom već upravo o toj potpunoj odvojenosti koju ne pobija nijedno dosadašnje svjedočanstvo.

Što je s pismom kojim se služe te polucivilizacije? Golemu prepreku pri odgovoru na to pitanje predstavlja opaka nesnošljivost španjolskih svećenika koji su spalili većinu azteških rukopisa te gotovo sve rukopise Maya. Ali, na osnovi onoga što se očuvalo, mogući su neki opći zaključci. Najvažniji od njih jest kako i azteško pismo i pismo Maya, strogo uzevši, valja držati prijelaznim pismima, budući i jedno i drugo pokazuje određen stupanj fonetizacije; ali je ta fonetizacija toliko slaba (npr. *tepe–tl*, "brdo", + *yaca–tli*, "nos" = Tepeyacac, ime mjesta; *quauh*, "šuma" ili "stablo", + *naua–tl*, "govor" = *Quauhnawac*, također ime mjesta), a prikazi posve bjelodano trebaju i dodatan usmeni opis pa je ta kategorizacija dosta varava. Kao sustav, a i u pogledu svojega osnovnog stupnja razvoja, pismo Maya i Azteka gotovo nije prešlo ideografsku fazu.

Pozabavit ćemo se redom svakim od tih dvaju pisama. Iako danas znamo mnogo više o pismu Azteka negoli o pismu Maya, prvo ćemo, zbog vremenskog slijeda, obraditi ovo potonje.

Pismo Maya

Sve do ranoga 19. stoljeća polucivilizacija drevnoga Meksika pripisivala se u potpunosti Aztekima. Postupno, počinje se držati da su Azteki primili kulturu od Tolteka i sada se, međutim, učenjaci općenito slažu da su Maya–Indijanci drevne Srednje Amerike stvorili najveću polucivilizaciju prije Columba i mnogo od svoje kulture prenijeli Toltekima koji su je potom dalje prenosili Aztekima.

Potomci Maya i danas sačinjavaju veći dio stanovništva Yucatana, a nalazimo ih i u susjednim državama Meksika. Danas ih ima oko 300000, a pridruže li im se srodna plemena, dobiva se brojka od približno 850000.

Podrijetlo drevne kulture Maya zasad je nepoznato. Prema onomu što su dosad otkrili arheolozi i istraživači, taj se narod prvi put javlja oko 1. stoljeća n. e., što sada znamo kao Staro carstvo Maya. U to vrijeme kultura Maya bila je već potpuno razvijena, posebice u svojim najkarakterističnijim oblicima: u pismu te zvjezdoznanstvu i matematici. Takvo stanje stvari pretpostavlja dugačak lanac prethodnoga razvoja za koji dosad nema nikakvih dokaza. Za drugu mogućnost, naime, da je bilo nekoga kulturnog uvoza, nema zasad ni najmanje zbiljske potkrepe.

Staro carstvo Maya predstavlja zlatno doba njihove umjetnosti i kulture, doba nastanka velikih gradova Palenquea (danas sjeverni Chiapas) i Copana (zapadni Honduras). I u matematici i u astronomiji ondašnji su Maya bili ispred bilo kojega drugog naroda onoga doba. Oni su već bili razvili odgovarajući znak za ništicu; njihov kalendar, koji je mnogo točniji od julijanskog kalendara što je i dan–danas u uporabi, mogao bi poslužiti za vremensko razdoblje od pet stotina milijuna godina.

Ne znamo kako i kada su Maya izumili svoje pismo. Ali u najranijim primjerima, što su dosad pronađeni, ono već bijaše poprimilo svoj karakterističan oblik i tijekom povijesti Maya struktura pisma nije se dalje razvijala ni mijenjala. Sačuvana su tek tri rukopisa Maya – što se ponajvećma ima zahvaliti krivo usmjerenoj revnosti Diega de Landa, drugog biskupa Yucatana – ali i osim toga imamo mnogo krasnih i uglavnom dobro očuvanih *stela:* visoki monolitni stupovi prekriveni bareljefima s glifovima i likovima. Ima i nekoliko velikih ovalnih kamenova (oltara?) izrezbarenih na sličan način; nešto višebojne keramike s obojenim glifovima i likovima te nešto rezbarija i gravura na kovini, kostima i drvetu.

S iznimkom kalendarskih simbola i nekih oznaka, pismo Maya uglavnom je ostalo neodgonetnuto: to je još žalosnije zbog činjenice što je autentično znanje o pismu nestalo istom prije dva i pol stoljeća. Prema španjolskim izvorima, zapisi na pismu Maya izrađivali su se sve do kraja 17. stoljeća: pa iako to kasno pismo ne mora biti istovjetno s onim iz pretkolumbovskog razdoblja, njegovo bi poznavanje nedvojbeno uvelike pomoglo u radu oko odgonetavanja i tumačenja.

Zasad jedino sa sigurnošću možemo reći da je pismo Maya, koje se prvi put pojavilo u Starom carstvu, bilo slikovni, iako već podosta konvencionaliziran, djelimice ideografski, a vjerojatno i djelimice fonetski oblik pisanja.

Tu neznatnu količinu obavijesti koju posjedujemo imamo zahvaliti, što je pravi paradoks, onomu istom Diegu de Landi koji je odgovoran za sveopće uništenje rukopisa Maya. Pokazalo se da je on u tom pogledu veoma nepouzdan izvor, budući su njegov popis i transkripcija "alfabeta" Maya posve krivo razjašnjavali dokumente Maya koje posjedujemo. Nije poznato da li je to bila njegova namjerna izmišljotina, dosjetljiva varka izvjestitelja o kulturi Maya ili pak jednostavno de Landino nerazumijevanje prave naravi pisma. Možda se radilo i o spoju svih tih činilaca.

Zahvaljujući de Landinoj knjizi *Relacion de las cosas de Yucatan* (1556) ili bolje rečeno, onom dijelu tog djela koji se očuvao – možemo, ako ništa drugo, barem čitati simbole Maya za dane i mjesece.

Kalendar Maya bio je izvanredno složen. Dan se nazivao *kin*, "sunce". Sljedeća jedinica bio je mjesec, a razlikovali su dvije vrste mjeseci: *u*, "mjesec", kojega je sačinjavalo trideset dana; i *unial* (dvadeset dana) što bijaše osnovom *tuna*, sunčane godine. Ova se sastojala od osamnaest *uniala* plus pet dodatnih dana zvanih *xma kaba kin*, "bezimeni dani" ili, drukčije, *u yail kin*, "nesretni dani" – držahu se najnesretnijim dobom godine, ukratko, tabuom. Prijestupne godine nije bilo, ali je duljina obične tropske godine, kao što ćemo vidjeti, bila određena krajnjom točnošću.

Dvadeset *tuna* činilo je *katun* ili *edad* od 7200 dana; dvadeset *katuna* pretvaralo se u *bactun* od 144 000 dana. Dani bijahu označeni od 1 do 13. Proizvoljno razdoblje od 260 dana, zvano *tzolkin*, usklađeno s ciklusom *tun–katun–bactun*, završavalo je velikim Maya–ciklusom od približno (imamo li u vidu naš vlastiti kalendar) 256 godina, a kao što smo rekli, cijeli je sustav bio nevjerojatno točan.

Sustav brojanja Maya bio je vigezimalan (tj. zasnivao se na broju 20). Znak za ništicu (koja već postoji u njhovu sustavu) oblikovan je poput školjke; brojke 1, 2, 3 i 4 bijahu prikazan točkicama; 5, 10 i 15 štapićima, crticama ili zarezima. Brojka 20 možda je bila prikazana i pomoću mjeseca, iako to nije pouzdano: ni simboli za višekratnike od 20 (npr. 400, 8000, 160.000) nisu definitivno poznati, iako su se oni možda označivali sustavom "vrijednosti prema mjestu".

Da su sami Maye pridavali pismu veliku važnost, može se vidjeti po tome što su njegov izum pripisivali svojemu najvažnijem božanstvu, Itzamni, sinu boga stvaranja Hunab–Kuu. Izvještaji de Lande i drugih ondašnjih španjolskih pisaca potvrđuju da je poznavanje pisma bilo ograničeno na svećenike, njihove sinove i neke od vodećih poglavica te da ga čak ni svi svećenici nisu znali čitati. Sličnu pojavu vidjeli smo već pri razmatranju egipatskoga hijeroglifskog pisma: svetost i božanska moć pisma najbolje se održavaju ako je njegova uporaba strogo ograničena. To možda razjašnjuje i činjenicu što se pismo Maya u svojoj osnovi, za cijelo vrijeme njegova zabilježena postojanja, tako malo izmijenilo.

Tolteki

Negdje sredinom 1. tisućljeća n. e. narod koji se sam nazivao *Aculhuaque* ("jaki" ili "visoki" ljudi), ušao je u Meksiko i, negdje oko godine 770. n. e., stigao na mjesto gdje je podignuta njihova buduća prijestolnica Tollán. Njihovo je podrijetlo nepoznato, ali oni bijahu prvi naseljenici Meksičke zavale koji su govorili narječjem što pripada nahuanskoj skupini jezika. Njihova kultura, koja je najvećim dijelom preuzeta od Maya, dosegnula je svoj najveći uspon krajem 9. stoljeća; a zbog piramida, hramova, palača i katnica koje su gradili podariše im njihovi konačni nasljednici Azteki ime *Tolteki* ("vješti radnici"). Međutim, veoma se malo zna o njihovu pismu budući je do nas doprlo samo nekoliko toltečkih glifova.

Chichimeki i Otomi

Krajem 10. stoljeća n. e. zemlju Tolteka osvojiše manje uljuđeni Chichimeki, koji su također govorili jednim narječjem *nahuan*, a Tolteki su iščeznuli s povijesnoga obzorja. Nadmoć Chichimeka bijaše kratka: slijedi razdoblje ratovanja između njih samih, kao i s drugim plemenima, te su za neko vrijeme bili prevladali Otomi (nenahuanski narod). Potom su se, negdje u 12. stoljeću n. e. u zemlji nastanili Azteki.

AZTEČKO PISMO

Prema njihovoj vlastitoj predaji, Azteki otpočeše seobom (možda godine 168. n. e.) s otoka Aztlana ("mjesto Azteka") negdje na sjeveru. Sigurno se zna da su došli sa sjevera, iako taj otok i nadalje valja držati izmišljenim. Godine 1325. nastaniše se, radi obrane, na slanim graničnim područjima zapadnog ruba jezera Tezcuco (ili Texcoco). Njihovo se prvotno tamošnje naselje vjerojatno sastojalo od sojenica u vodi. Iz toga se razvio grad Tenochtitlán, a iz ovoga današnji Ciudad de Mexico.

Prošlo je cijelo stoljeće po njihovu naseljenju u Tenochtitlánu prije no što su se uspjeli učvrstiti kao jedan od najvažnijih naroda Anahuaca, meksičke visoravni. Oko 1430. godine, pod svojim vladarom Itzcoatlom, sklopili su savez s dvjema susjednim državama, postavši tako vodećim članom aztečke konfederacije. Predvođeni nizom ratničkih vladara, oni tada otpočeše razdoblje proširenja i osvajanja koje je bilo zaustavljeno tek dolaskom Španjolaca: njihov glavni cilj nije bila politička nadmoć već plijen, danak i mnoštvo zarobljenika za njihova ljudska žrtvovanja. Međutim, neka su meksička plemena ostala nezavisna i ona su nastavljala rat protiv Azteka sve do dolaska *konkvistadora*. Španjolska pobjeda nad domorocima bila je uvelike olakšana tim okrutnim zavadama i neprijateljstvom.

Aztečka polucivilizacija bila je mozaik elemenata preuzetih iz drugih kultura, uglavnom iz kulture Maya i Tolteka. Oni postigoše dojmljivu vještinu u obradbi kovina i u graditeljstvu, ali čak ni u tome ne pokazuju baš neku znatnu izvornost. Njihovo matematičko i astronomsko znanje vjerojatno je potjecalo od Maya.

Iako Azteki (ili Tolteki) nisu izravno preuzeli pismo Maya, jer nema sličnosti u izvanjskom obliku obaju pisama, meksički su narodi nedvojbeno od Maya primili barem neku *predodžbu* o pismu. Iako bi po tome aztečko pismo bilo izdanak pisma Maya, danas se općenito drži da je ono nazadno po svojim obilježjima, ne razvijajući se u smjeru veće jednostavnosti ili korisnosti već prema pretjeranom usavršavanju, ne posjedujući ništa od estetske ljepote nekih natpisa Maya.

Moramo biti zahvalni što je mnogo aztečkih rukopisa nadživjelo fanatizam španjolskih svećenika pa tako znamo poprilično o njihovu pismu. Čak više negoli o pismu Maya; ono je uglavnom slikovni oblik pisanja: gotovo svi su simboli bili nekom vrstom slika. Tehnički to je bilo prijelazno pismo, a mnogo njegovih konvencionalnih znakova ima fonetsku vrijednost. Ti fonogrami bijahu ili riječi–znakovi ili slogovi, a koristili su se prvenstveno za pisanje osobnih imena i imena mjesta te imena božanstava (a taj je postupak olakšavao *ikonomatski* sustav koji se koristio za prikazivanje muških osobnih imena kao što su "Pušeća zvijezda" i "Jaguarov čaporak").

Pa ipak, fonetizacija je često, kao i u sustavu Maya, bila približna, dajući samo približan izgovor dotične riječi. Napori pisara bili su, čini se, posve usmjereni ideografiji, više prema pojmu negoli zvuku, kadgod se tražila neka trajna prikazba. Zbog toga je gotovo svaki put pismu potreban dodatan usmeni opis te se ono s više opravdanja može nazvati ideografskim negoli prijelaznim.

Veći dio tzv. aztečkih "kodeksa", što su stigli do nas, posvećen je proricanju, obredima i astrologiji. Nekoliko ih se prvenstveno bavi rodoslovljem i političkim zbivanjima, čineći neki oblik primitivnih ljetopisa ili povijesti. One što bijahu načinjeni prije dolaska Španjolaca uglavnom su pisali domaći svećenici u čiju je dužnost spadalo i vođenje religioznih, zakonskih i političkih zapisa. Rukopisi kakvi su se pisali poslije španjolskog osvajanja bave se prvenstveno povijesnim i religoznim (katoličkim) temama: poznat je takav primjer aztečki katekizam napisan negdje u 16. stoljeću.

"Kodeksi" su bili načinjeni od sukna ili papira *amatl*, složenih poput rešetke kako bi se oblikovale "stranice". Prije slaganja arak je bio širok oko šest ili sedam palaca: rezao se na različne duljine, prema željenoj duljini "kodeksa". Površina je bila prekrivena veoma tankim slojem bijela premaza kako bi se na nj nanio tekst koji se slikao na objema stranama, u širokom rasponu boja, uključujući crvenu, žutu, plavu, zelenu, grimiznu, smeđu i narančastu. Obrisi boja bijahu crni.

Presavijeni arak bio je na jednom kraju pričvršćen nečim što bismo mogli nazvati "uvezom" rukopisa: tankom, pravokutnom drvenom pločom, sa sjajnim premazom, gotovo iste veličine kao i listovi. "Uvez" nema hrpta.

Aztečki "kodeksi" djelimice su odgonetnuti. Mnoga u njima spomenuta božanstva identificirana su, mogu se pročitati osobna imena i imena mjesta, a neki od obreda, koji su tu zapisani, mogu se razumjeti. Ali mnogo toga tek valja učiniti, a štošta od onog što je dosad odgonetnuto samo je pokusno dešifriranje. Čak ni klasifikacija rukopisa po području i plemenu (pravi Azteki, Zapoteki, Xicalanca, Miksteki i dr.) nije uvijek pouzdana ili moguća. Međutim, sada se svestrano radi na tome i nema dvojbe da se napreduje prema potpunom odgonetavanju.[1]

[1] Zabilješka o nedavnom odgonetavanju pisma Maja nalazi se na stranici 100.

PETO POGLAVLJE

FONETSKA PISMA I ALFABET

Kao što smo već vidjeli, prototipski razvoj pisma obično počinje začetnim oblicima pisma te ide dalje preko slikovnoga do ideografskoga stupnja. Razvija li se pismo dalje, tada je to (izuzevši puke izvanjske promjene u njegovu obliku) zasigurno razvoj u neku vrstu fonetskoga pisma.

Te tri riječi "u neku vrstu" sažimlju srž problema: jer prijelazom u fonetski (ili polufonetski) oblik pisanja gomilaju se mnoge složenosti: polifoni, homofoni i drugi oblici što su zahtijevali različne fonetske dopune i odredbenice. Te su složenosti pričinjavale pismu ozbiljne poteškoće na njegovu putu od neprikladna do istinski poslušna sredstva sporazumijevanja. Vidjeli smo, primjerice, kako su egipatsko hijeroglifsko pismo sve više zatrpavale odredbenice i kako je, uvođenjem *xíng shēnga*, neumjereno narastao ukupan broj simbola u kineskom pismu.

Mogli bismo, metaforički, te složenosti prispodobiti šumi kojom hoda poosobljeno pismo, ometano sve više i više bodljikama, trnjem i neočekivanim klopkama. Pomoć se nalazi na drugom kraju šume, u obliku shvaćanja da je temeljni kamen svakoga govora i svih jezika slog; da je broj različnih slogova u jeziku u većini slučajeva razmjerno ograničen te da je rješenje u prihvaćanju sustavnoga slogovnog oblika pisanja. Bjelodano je koliko je naša šuma trnovita, uzmemo li u obzir da od svih pisama koja smo dosad ispitivali nijedno nije postiglo uspješan "prodor", iako ih je nekoliko sporo napredovalo prema tom cilju. Isto je tako važno da su Perzijanci bili ti koji su, promišljenom i svjesnom preradbom neobabilonskoga klinastog pisma za indoeuropski jezik, uspjeli stvoriti istinski fonetski sustav (zapravo, nešto veoma slično alfabetu); iako su to učinili nekoliko stoljeća nakon što su Grci preuzeli semitski alfabet i u vrijeme kad je već aramejsko pismo bilo steklo velik ugled diljem Bliskoga istoka. Japanci dosad nisu uspjeli u nastojanju oko slične pretvorbe već ukorijenjena i uhodana pisma.

Bjelodano je da je postignuće barem *polu*fonetskog pisma jedan od najznatnijih stupnjeva u pojednostavnjenju pisma te da je, povijesno, pojava takvih polufonetskih pisama na Bliskom istoku prethodila izumu tog najuporabljivijega oblika pisanja – alfabeta, a možda je bila i nužna priprema za nj. Stoga će zasigurno biti zanimljivo razmotriti tri "čista" silabarija, iako su se dva od njih pojavila poprilično nakon izuma slogovnoga pisma.

Pseudohijeroglifsko pismo Byblosa

Esej Aldousa Huxleya *Adonis i alfabet* možda je većinu čitatelja upoznao s drevnim feničkim gradom Byblosom. Veze toga grada s poviješću pisma ne mogu biti prisnije i znatnije. Osim toga što je grad istinsko vrelo za različna stara pisma, njegovo je ime podarilo Grcima riječ "knjiga", a tako je bilo i s prvotnom riječju za Sveto pismo.

Godine 1929. francuski arheolog Maurice Dunand otkrio je u Byblosu prvi tekst na dotad nepoznatu pismu. Poslije je iskopano još devet natpisa te konačan nalaz sa-

država dvije brončane pločice, četiri brončane *spatulae*, kamenu *stelu* te tri kamena fragmenta (od kojih su dva možda dio jednoga te istog natpisa i u tom slučaju ukupna količina smanjila bi se na devet).

Fragment kamena iz Byblosa ispisan pseudohijeroglifskim pismom.

M. Dunand objavio je rezultate svojega proučavanja 1945. godine naznačivši da pisma sadržavaju ukupno stotinu i četrnaest različnih znakova (vodeći orijentalist W. F. Albright povećava taj broj na stotinu dvadeset i pet do stotinu i pedeset). Poredao ih je u nekoliko razreda, na osnovi njihova slikovna prikaza: životinje (trinaest znakova), raslinstvo (trinaest), sprave (čak dvadeset i šest), obredni simboli (šest), plovidba (deset), geometrija (osam), neodređeni predmeti (sedamnaest) te dvanaest znakova koji su ili potpuno nesigurni ili pak oštećeni u tekstovima. Prema M. Dunandu, oko pedeset od tih stotinu i četrnaest simbola slični su nekim znakovima egipatskoga hijeroglifskog pisma.

Dunand je izrazio mišljenje da stotinu i četrnaest utvrđenih znakova ne sačinjavaju sve simbole pisma te da je ovo pismo bilo ili prijelazan oblik pisanja (s mogućom uporabom odredbenica) ili pak slogovni sustav. On tvrdi da se ovo "pseudohijeroglifsko" pismo pojavilo negdje oko 22. stoljeća pr. n. e. pod egipatskim utjecajem te da je po svojoj prilici predstavljalo važan dalji razvoj i pojednostavnjenje egipatskoga suglasničkog sustava.

Konačno, M. Dunand je iznio tvrdnju kako i osim toga što na osnovi nekoliko sačuvanih dokumenata na pseudohijeroglifskom pismu ne možemo odrediti vremenski slijed razvoja pisma, otkriće tzv. Asdrubalove *spatule*, što sadržava jedan natpis na feničkom alfabetu i nekoliko črčkarija u obliku pseudohijeroglifskog pisma, pokazuje da se ovo pismo uporabljivalo još u vrijeme kad je bio izumljen alfabet (*spatulu* datira u 14. stoljeće pr. n. e.): te na temelju toga tvrdi da je pseudohijeroglifsko pismo Byblosa bilo prototipom alfabetskog pisma.

Međutim, drugi se učenjaci nisu složili s Dunandovim datiranjem. Najnovije procjene datiraju sve natpise na pseudohijeroglifskom pismu između 18. i 15. stoljeća pr. n. e. Ako je ta procjena točna, onda je svaki mogući utjecaj između byblоskoga pseudohijeroglifskog pisma i alfabetskoga pisma išao u posve suprotnom smjeru: od još i danas očuvanoga semitskog alfabeta do pseudohijeroglifskog pisma.

Nedavno je poznati francuski orijentalist, profesor Edouard Dhorme, objelodanio dešifrirani tekst natpisa iz Byblosa. On tvrdi da je pseudohijeroglifsko pismo posve sigurno slogovno pismo koje zastupa fenički jezik, budući nema nikakve povezanosti između predmeta prikazanih slikovno pomoću znakova i njihovih fonetskih vrijednosti. Prema profesoru Dhormeu Feničani su od stranih pisama posudili više od stotinu simbola, posebice od egipatskoga hijeroglifskog pisma; a tekstove iz Byblosa trebalo

bi datirati ne u 22. stoljeće pr. n. e. (po Dunandu) već u doba faraona Amenofisa IV, tj., negdje oko godine 1375. pr. n. e. Profesor Dhorme tvrdi da pseudohijeroglifsko pismo sadržava ukupno oko stotinu znakova.

Profesor Dhorme objavio je određen broj prevedenih tekstova s bybloskih natpisa, zajedno sa silabičkom tablicom pisma. Međutim, postoje neka protuslovlja u njegovim razjašnjenjima i dok se ona ne razjasne, ili dok se ne obave dalja važna proučavanja ili otkrića, točnu narav, podrijetlo i vrijeme bybloskih natpisa treba zasad uzimati *sub judice*.

Ciparski silabarij

U staro doba otok Cipar, udaljen četrdeset i četiri milje od istočne obale Sredozemnoga mora i nekoliko dana jedrenja od Egipta i Krete, bio je veliko metalurgijsko središte i privlačno strategijsko uporište. Poput drugih područja na kojih su se tlu sastajali različni kulturni utjecaji, drevni je Cipar, čini se, bio poprištem znatnih pokusa u pisanju.

Najraniji dosad pronađen primjer pisma na otoku linearan je natpis na ručici zemljanoga vrča, za koji se drži da potječe iz trećeg razdoblja ranoga brončanog doba – negdje između 2400 – 2100. pr. n. e. Narav toga pisma nije jasna: postoje neke sličnosti s minojskim slikovnim pismom, ali su one odviše male da bi se izveli neki određeni zaključci. Moguće je da je to izvorno pismo domorodaca Ciprana prije nego što su se, u 15. stoljeću pr. n. e., na otoku utvrdili minojski Grci.

Više od pola tisućljeća dijeli natpis na tom ćupu od drugih najstarijih pronađenih dokumenata: natpisa na tzv. ciparsko–mikenskom pismu kojim se na otoku pisalo negdje od godine 1400. pr. n. e. pa do sredine 11. stoljeća pr. n. e.: vremenski razmak koji se gotovo posve poklapa s razdobljem mikenske okupacije. Prema tomu, gotovo je sigurno da su ciparsko–mikensko pismo ili donijeli sami Mikenci ili je ono, što je vjerojatnije, nastalo pod njihovom upravom i pod njihovim utjecajem. Zbog toga je barem moguće da je ciparsko–mikensko pismo preradba mikenskoga linearnog B za zapisivanje izvornoga ciparskog jezika (koji god to jezik bio); ali se još ne može reći da li je bilo tako ili da li Ventrisovo dešifriranje može s tim imati neke veze.

Između ciparsko–mikenskoga pisma i najranijih poznatih primjera pravoga ciparskog silabarija postoji opet znatan vremenski razmak. Kao što smo spomenuli, ciparsko–mikenskim pismom pisalo se sve do sredine 11. stoljeća pr. n. e.; koliko nam je poznato ciparski je silabarij bio u porabi negdje od 700. godine pr. n. e. pa sve do 1. stoljeća pr. n. e.

Većina dosad pronađenih ciparskih slogovnih natpisa, otprilike oko stotinu osamdeset i pet, napisana je na grčkom, a nekoliko na nekomu nedešifriranu (domorodačkom) jeziku. Najveći broj tih natpisa potječe iz 5. i 4. stoljeća pr. n. e. Iz najranijega razdoblja uporabe ciparskoga silabarija potječe neznatan broj natpisa.

Ciparski je silabarij linearno pismo koje se sastoji od oko četrdeset i pet simbola. Oni su sastavljeni od kombinacija ravnih, polukružnih i kružnih poteza, što cijelom silabariju daje pomalo geometrijski izgled. Svaki znak predstavlja jedan otvoreni slog (npr. *pa, ko, ne, se, ru, ki)* ili pak samoglasnik. Pismo je očigledno bilo stvoreno za zapisivanje negrčkoga govora, možda domorodačkog jezika kojim je, čini se, izraženo ne-

koliko natpisa, i prikaz grčkih glasova na tom pismu više je nego nesavršen. Tako se *Afrodita* na ciparskom silabariju pisalo kao *a–po–ro–ti–ta–i; basileus* kao *pa–si––le–ve–o–se, ptolin* kao *po–to–li–ne* itd. Pismom se uglavnom pisalo zdesna ulijevo, iako ponekad i slijeva udesno, ili pak u *bustrofedonu.* Odgonetavanje silabarija još uvijek je nepotpuno. Moguće anatolijske srodnosti Ciprana brončanoga doba mogle bi poslužiti kao neko uporište za utvrđivanje izvornoga jezika ciparskog silabarija. Antropološki zaključci daju naslutiti da je taj živalj potekao od armenske loze, koja obuhvaća i Hetite i druge narode zapadne Azije.

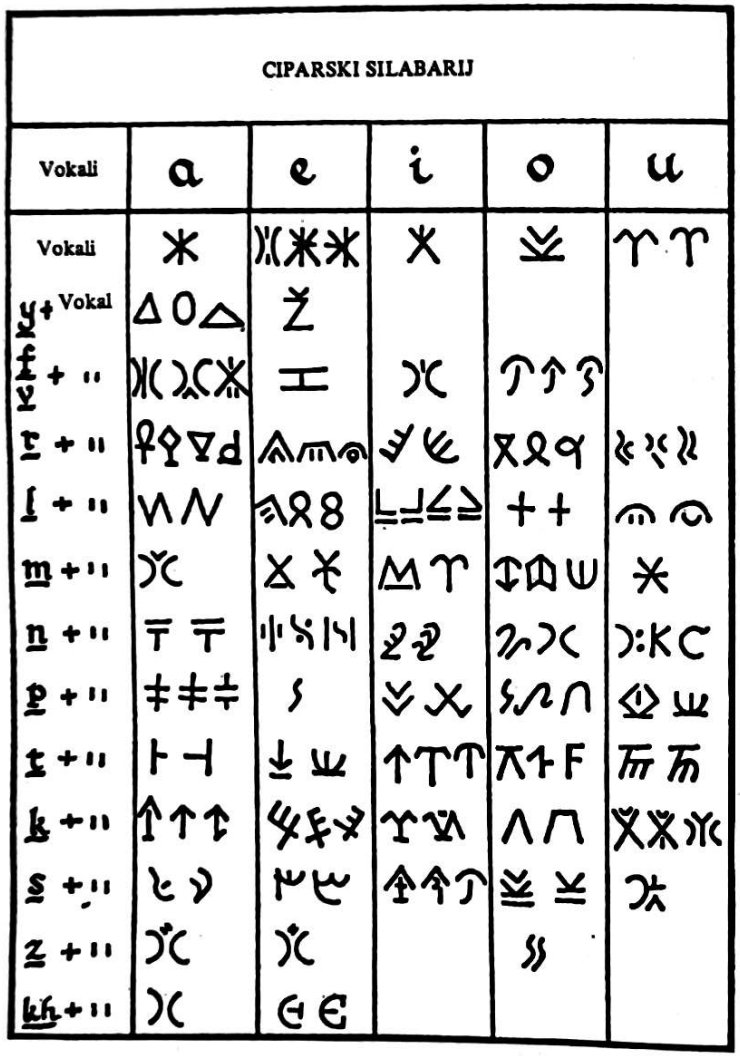

Ciparski silabarij.

Perzijsko klinasto pismo

Već smo ranije imali priliku spomenuti to važno pismo. Kao svjesna preradba novobabilonskoga klinastog pisma ono je postalo službenim pismom perzijske dinastije Ahemenida, pod čijom su upravom, od 550. godine pr. n. e. pa do osvajanja Aleksandra Velikoga, Perzijanci uistinu bili najmoćniji narod zapadne Azije. Perzijsko klinasto pismo nastalo je vjerojatno za vladavine Kira Velikoga (550–529. pr. n. e.) ili Darija Velikoga (521–486. pr. n. e.), a završilo je utemeljenjem slogovnoga – zapravo polualfabetskog – pisma koje s ranijim klinastim pismima Mezopotomije ima zajednički samo vanjski oblik.

Perzijsko klinasto pismo sastoji se od četrdeset i jednoga simbola, od kojih su četiri ideogrami ("kralj", "pokrajina", "zemlja" i "Awra Mazda"), a jedan je znak za razdvajanje riječi. Ostalo su bili fonetski simboli koji se mogu podijeliti u pet skupina:

1) tri samoglasnika *(a, i, u).* Perzijsko dugo *a* bijaše prikazano običnim, dvaput ponovljenim *a.*
2) trinaest suglasnika (kh, ch, th, p, b, f, y, l, s, z, sh, thr, h) od kojih je svaki mogao imati vrijednost čistoga suglasnika, ili suglasnika iza kojeg je slijedilo kratko *a.*
3) deset simbola za suglasnike *q* (tvrdo *k), g, t, n, r.* Svaki od tih suglasnika mogao se prikazati na dva različna načina.

Prvi je naznačivao da znak valja čitati kao čisti suglasnik (npr. jednostavno kao *h* ili *g*) ili pak, kao taj suglasnik – iza kojeg slijedi kratko *a* (npr. *qa, ga*). Drugi je način naznačivao da te suglasnike valja čitati dodajući samoglasnik *u* (npr. *qu, gu*).

4) dva altenativna oblika za pisanje suglasnika *dj* i *w* (ukupno četiri simbola):
   a) kao čisti suglasnici, ili suglasnici iza kojih slijedi kratko *a.*
   b) kao isti suglasnici iza kojih slijedi *i.*
5) šest simbola za suglasnike *d* i *m*, prikazujući tri alternativna oblika u kojima se svaki od njih mogao pisati:
   a) kao čisti suglasnik ili suglasnik iza kojeg slijedi kratko *a.*
   b) kao takav suglasnik iza kojeg slijedi *u.*
   c) takav suglasnik iza kojeg slijedi *i.*

Perzijskim se klinastim pismom pisalo slijeva udesno. Kao što smo već naznačili, njegovo polualfabetsko obilježje možda odaje utjecaj već široko rasprostranjenoga aramejskog pisma.

Podrijetlo alfabetskoga pisma

Povijest alfabetskoga pisma od kraja 2. tisućljeća pr. n. e. do današnjeg vremena u cjelini je jasna iako su mnoge pojedinosti i međuodnošaji nekih osobitih alfabetskih pisama još neutvrđeni. Riječ je o pretpovijesti i protopovijesti alfabetskoga pisma koje su obavijene razmjernom tamom, maglom što se tek postupno diže: tako da svaki onaj tko se zanima za ovaj predmet mora ispitati cijelu gomilu tumačenja i protutumačenja, što se kreću od veoma upućenih do jednostavno nagađačkih te dalje do posve neodgovornih.

Podrijetlo alfabetskoga pisma bilo je predmetnom proučavanja i nagađanja još od drevnih vremena. U Tacitovim *Analima*, primjerice, čitamo:

"Prvi narod koji je misli prikazivao grafički, pomoću životinjskih slika, bili su Egipćani. Te prve zapise čovječanstva, urezane u kamen, tek treba vidjeti. Oni također tvrde da su otkrili slova i prenose ih Feničanima koji, nadzirući mora, upoznaju s njima Grčku pa se njima pripisuje izum onoga što su zapravo posudili."

Koliko se malo povećalo ovo znanje u sljedećih sedamnaest stotina godina (zapravo, koliko se ono smanjilo), može se vidjeti iz Gibbonove fusnote uz njegovu tvrdnju da će "Fenicija i Palestina zauvijek živjeti u sjećanju čovječanstva; jer Amerika, kao i Europa, primile su slova od jedne, a vjeru od druge":

"Uporaba slova kod europskih je barbara započela otprilike tisuću petsto godina prije Krista; a Europljani su ih prenijeli Americi oko petnaest stoljeća nakon kršćanske ere. Ali u razdoblju od tri tisuće godina feničko je pismo doživjelo znatne izmjene, prošavši kroz ruke Grka i Rimljana." *(Opadanje i pad*, ur. Bury, I:I, br. 90).

Tek u 19. stoljeću otvorena je nova žila u proučavanju alfabetskog pisma, a potom se ono prirodno nastavilo na velika otkrića u Egiptu, Mezopotamiji i Palestini. Davno prije Tacita bilo je poznato da je Fenicija polazište za sva nagađanja o tom predmetu. Sada se postavljalo pitanje od koga su Feničani preuzeli taj jedinstveni izum? Ili, ako se Fenicija njime izvorno služila, kako i gdje je nastao?

Bilo bi besmisleno slijediti povijest znanstvene misli i prepirke o tom predmetu u posljednja tri desetljeća 19. stoljeća. Recimo samo da su se kao "izvori" alfabetskoga pisma predlagali redom Egipat, Sumer, Babilonija, Asirija, Cipar (ciparski silabarij), Mala Azija (hetitski hijeroglifi) i Kreta. U svim tim teorijama treba odbaciti onaj dio u kojem se govori o izravnu razvoju.

Danas pri svakoj raspravi o podrijetlu alfabetskoga pisma valja pomno razmotriti važna ponekad i prijelomna arheološka otkrića u Palestini, Siriji i na Sinaju iz posljednjih triju desetljeća. Ta otkrića, iako, naravno, nisu izvršena ni prema kakvu planu – arheologija nikad neće biti znanost prirodnoga tijeka – uistinu su sve više i više razjašnjavala područje, na kojem su nekoć, na gotovo ravnoj nozi, mogli voditi rat istinski učenjak i smiješan osobenjak. Svako novo otkriće osvijetlilo bi otkrića koja su ovome prethodila; te se tako raspravljanje o tom predmetu danas mora znatno razlikovati od onoga pred pedeset ili čak i trideset godina.

Najraniji sjevernosemitski natpisi

Najprikladnije ishodište za naše razmatranje jest sjevernosemitsko pismo (koje ćemo odsad pisati ponekad skraćeno kao SSP), što sve donedavna bijaše najranije alfabetsko pismo koje se sa sigurnošću moglo identificirati kao takvo.

U prvoj četvrti ovoga stoljeća znanje o domorodačkoj epigrafici Sirije i Palestine bilo je ograničeno i nepouzdano. Otkriće "Mešina stupa" (usp. Druga knjiga o kraljevima 3, 4–27) u godini 1868. potvrdilo je postojanje semitskoga alfabetskog pisma sredinom 9. stoljeća pr. n. e., ali nijedan drugi semitski natpis koji je pronađen nakon toga nije to razdoblje vremenski pomaknuo naprijed.

Zatim je, godine 1923. francuski učenjak P. Montet pronašao u Byblosu Ahiramov sarkofag s epitafom na pismu koje se otada označivalo kao sjevernosemitsko alfabetsko pismo.

Iako je među učenjacima bilo nekih neslaganja oko datiranja Ahiramova epitafa, danas se čini poprilično pouzdanim da se on može smjestiti u 11. stoljeće pr. n. e. Otkriveni su i drugi sjevernosemitski natpisi koji pripadaju nešto ranijem ili nešto kasnijem razdoblju. Ovamo spadaju Jekimilkov natpis (11. stoljeće), kalendar iz Gezera (oko 1000. pr. n. e.), Roueissehov natpis na vršku koplja (negdje oko 11/10. stoljeća) te Abibalov i Elibalov natpis (10. stoljeće).

Iz tih otkrića postupno je nastala slika prototipskog oblika alfabetskoga pisma, već spomenutoga sjevernosemitskoga, koji se sastojao od dvadeset i dva simbola pisana jednoliko zdesna ulijevo: suglasničko pismo koje se sada drži izravnim prethodnikom hebrejskoga, moabitskoga, feničkoga, aramejskoga i grčkoga pisma i koje definitivno postoji u posljednjim stoljećima 2. tisućljeća pr. n. e.

Ugaritsko klinasto pismo

Godine 1929. otkrivene su u Ugaritu (današnji Ras Šamra na sirijskoj obali) prve glinene pločice, kakvih je poslije pronađeno na stotine, ispisane dotad nepoznatim *klinastim* pismom od trideset i dvaju slova. Bio je to epohalan nalaz jer je semitolozima otkrio svekoliku kanaansku književnost goleme vrijednosti što (između ostaloga) osvjetljuje i mnoge dijelove Staroga zavjeta. Ugaritsko pismo nije povezano s klinastim pismima Mezopotanije, osim što je, jednako kao i ova, stilusom bilo utisnuto u vlažnu glinu. Mezopotamski utjecaj očituje se možda i u činjenici što su svi očuvani ugaritski natpisi, za razliku od sjevernosemitskih abecednih pisama, pisani slijeva udesno: zanimljivo je da su jedine iznimke od ovoga pravila tri *palestinska* natpisa pisama jednom verzijom ugaritskoga klinastog pisma, i to zdesna ulijevo. Nekoliko pločica potječe iz 15. stoljeća pr. n. e.; a najveći dio iz 14. stoljeća.

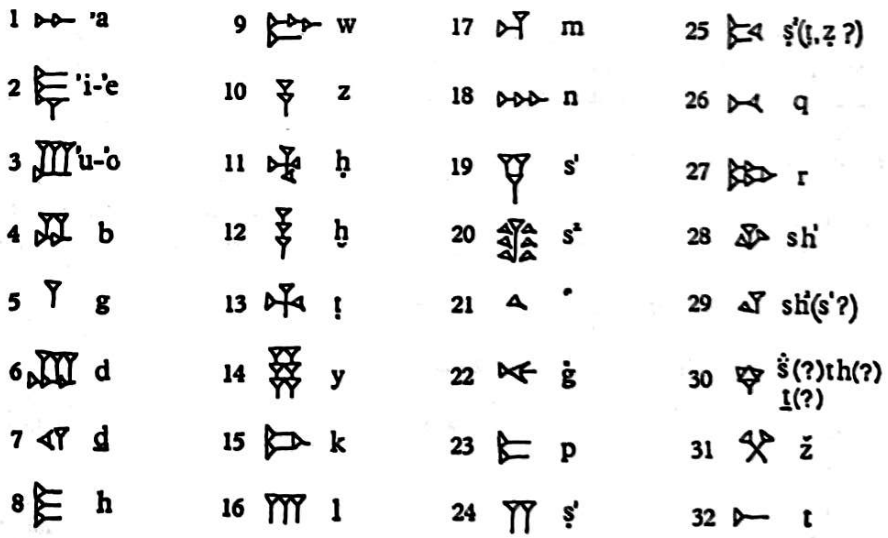

Ugaritski klinasti alfabet (Ras Šamra).

Ugaritsko klinasto pismo nosi sva obilježja smišljena izuma i sada se zasigurno može reći da su njegov izumitelj ili njegovi izumitelji bili gotovo pouzdano pod utjecajem već postojećega semitskog pisma koje se, možda kao njegov izravni odvjetak, razvilo ranije iz sjevernosemitskoga alfabetskog pisma. Možda je isto tako bilo pod utjecajem pseudohijeroglifskog pisma Byblosa, a zasigurno pod utjecajem nekih drugih pisama istoga razdoblja. Moguće je da je ono odgovaralo potrebama ugaritskih domorodaca koji su znali za postojanje alfabetskoga pisma i uočili njegovu maksimalnu uporabljivost, ali su bili vični uporabi gline i stilusa. Šest slova ugaritskoga klinastog pisma izravno se podudara sa semitskim slovima i ima istu fonetsku vrijednost.

Samo, ugaritsko klinasto pismo posvjedočuje moguće postojanje semitskoga alfabetskog pisma barem u 16. ili 15. stoljeću pr. n. e.

Paleosinajski natpisi

Godine 1904/5. William Flinders Petrie otkrio je na Sinaju niz natpisa koji, iako pokazuju neke izvanjske sličnosti s egipatskim hijeroglifskim pismom, sadržavaju dovoljno drukčijih znakova te se može pretpostaviti da je to neki oblik alfabetskoga pisma. Otkrića koja su slijedila povećala su broj sačuvanih paleosinajskih natpisa na otprilike dvadeset i pet.

Egiptolog dr A. H. (sada Sir Alan) Gardiner najavio je godine 1916. djelomično odgonetavanje tih tekstova. On u tome polazi od akrofonetskoga načela: naime, da fonetske vrijednosti znakova paleosinajskog pisma, ako su ti znakovi abecedni, potječu od izgovora početnih suglasnika ideograma iz kojih su se ti znakovi razvili. Njegovo rješenje temelji se na krajnje originalnu načinu čitanja pojedinih "skupina" znakova što se, čini se, ponavljaju u nekoliko tekstova o kojima je riječ te na izgovoru tih znakova prema početnim suglasnicima njihovih semitskih kognata. Ti pojedinačni simboli jesu pastirski štap (hebr. *lamed*), kuća (hebr. *bêṯ*), oko (hebr. *ʿayin*), drugi pastirski štap (*lamed*) i križ (hebr. *tau*); posljedak bijaše čitanje po početnim slovima l–bʿ– l–t. Gardiner tvrdi da bi to (s ubačenim samoglasnicima) trebalo čitati kao *le–Baʿalat*, "gospođi Baʿlath": tvrdnja kojoj dodatnu težinu daje činjenica što je Baʿlath bilo glavno semitsko žensko božanstvo koje odgovara egipatskoj božici Hator.

Unatoč svojoj izvornosti, Gardinerova se teorija godinama nije mogla općenito prihvatiti. Istraživanja i nastojanja mnogih proučavatelja nisu donijela nikakav napredak u odgonetavanju sinajskih natpisa; sam je Gardiner pisao: "Na žalost ... nemam prijedloga za čitanje bilo koje druge riječi, tako da odgonetavanje imena Baʿalat mora, što se mene tiče, ostati nepotvrđenom pretpostavkom".

Godine 1948. ekspedicija Kalifornijskoga sveučilišta, koju je predvodio W. F. Albright, postigla je više pozitivnih rezultata u odgonetavanju sinajskih natpisa. Po Albrightovu mišljenju pouzdano je utvrđeno: 1) da su oni alfabetske naravi, 2) da su pisani na jednom od kanaanskih narječja te 3) da je Gardinerovo djelomično odgonetavanje bilo poprilično ispravno. Natpisi potječu negdje s početka 16. stoljeća pr. n. e.

Rani kanaanski natpisi

U novije vrijeme, pošto su godine 1929., 1934. i 1937. otkrivena tri natpisa koji se općenito pripisuju 18. ili 17. stoljeću, vjerojatan postanak alfabetskoga pisma pomaknut je još više unatrag. To su: 1) crepovlje iz Gezera, 2) kamena pločica iz Šekema, (Sihema, Bibl.) i 3) bodež iz Lakiša. Iako je ovaj posljednji pronađen iste, 1934. godine, kao i Šekemska pločica, sam natpis na njemu otkriven je tri godine kasnije kada je bodež bio očišćen. Pismo s tih natpisa nazvano je (iz praktičnih razloga) ranim kanaanskim pismom.

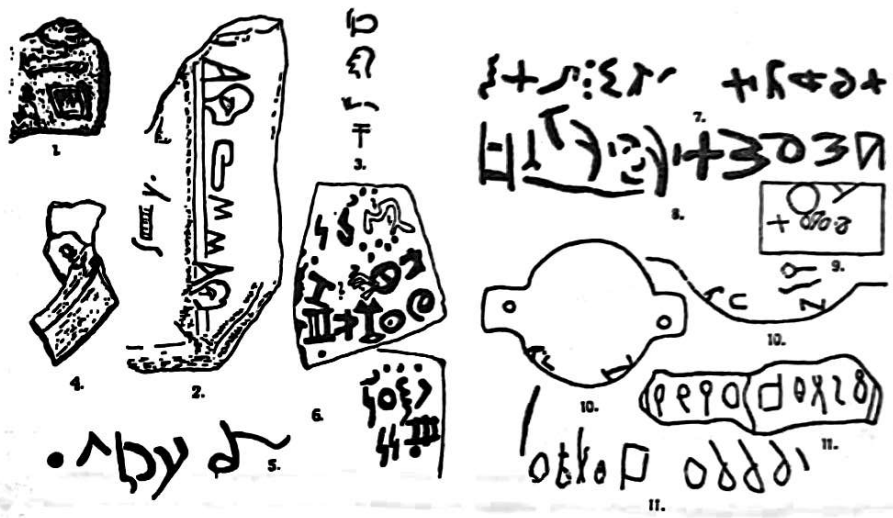

Rani kanaanski natpisi mogu se podijeliti u tri skupine:

I. pripisuju se 18. i 17. stoljeću pr. n. e.; 1. Crepovlje iz Gezera; 2. Kamena pločica iz Šekema; 3. Bodež iz Lakiša;

II. Četrnaesto stoljeće pr. n. e; 4. Natpis iz Tel el'–Hesyja; 5. Ćup iz Tel el'–Ajjula; 6. Ostrakon iz Bet Šemeša;

III. 13. stoljeće pr. n. e; 7,8 (vidi i sljedeću sliku), 10 i 11. Natpisi iz Lakiša. U ovu skupinu spada i 9. urezani kamen iz kasnijeg vremena, koji pokazuje nedvojbenu sličnost s nekim znakovima iz Lakiša iz temelja hrama u Jeruzalemu.

Ova tri natpisa ukupno sadržavaju samo četrnaest slova (deset zasebnih znakova). Barem zasad to, čini se, isključuje mogućnost potpunog odgonetavanja. Pa ipak, sigurno je da su tri od ovih znakova – kognati hebrejskih *jôd*, *rêš* i *bêṯ* – istovjetni s odgovarajućim znakovima na sinajskim natpisima te da se i rano sinajsko pismo, poput ovih natpisa, pisalo u okomitu smjeru. Postoji barem poprilična vjerojatnost da ova tri natpisa predstavljaju najranije alfabetsko pismo koje je dosad otkriveno.

Međutim, valja podsjetiti da je naš položaj u odnosu na povijest alfabetskoga pisma u razdoblju od 1800. do 1200 godine pr. n. e. nalik na položaj putnika što za oblačna vremena lete visoko iznad planinskoga lanca. Tu i tamo iz magle proviruje vrhunac ili zaravan i razmjerno je lako odrediti njihove relativne visine; ali zamisliti topografiju cijeloga lanca – točan geološki odnos od vrhunca do vrhunca – nemoguće je. Isto je tako

uzaludno i nezrelo umovati o ranomu kanaanskom alfabetu, gledajući u njemu "preteču" paleosinajskoga alfabetskoga pisma, a u ovomu pak "praoca" sjevernosemitskog pisma. Sigurno je da su oni veoma srodni; a vrijeme i arheologija otkrit će kakve su bile prave veze i koja su druga alfabetska pisma možda postojala u istome razdoblju.

Ipak sa sigurnošću *možemo* reći da je burno hiksosko razdoblje (oko 1730–1580. godine pr. n. e.) u Siriji, Palestini i Egiptu sa svojim korjenito novim kulturnim i etničkim uzorima u Plodnom polumjesecu pogodovalo stvaralačkim pokusima u pismu, pripremajući tako doba u kojem se mogla roditi zamisao o alfabetskom pismu. To se vjerojatno zbilo u vrijeme nastanka natpisa iz Gezera, Šekema i Lakiša.

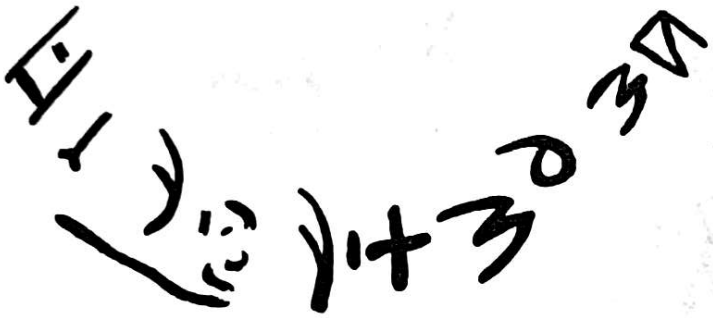

Rani kanaanski natpis iz Lakiša. 13. stoljeće pr. n. e.

Moguće mjesto nastanka alfabetskoga pisma

Među svim predjelima Bliskoga istoka područje Palestine i Sirije pruža najvjerojatniji izvor za stvaranje alfabetskoga pisma. Kao što se često ističe, to je područje oblikovalo neku vrstu mosta što je sjedinjavao velike civilizacije Egipta i Mezopotamije. Na tom su području osnovana velika egipatska trgovišta, pločice s klinastim pismom pronađene su u različnim nalazištima diljem područja, a tu su se osjetili i utjecaji Krete i Cipra, kao i hetitske kulture. Samo po sebi može to zvučati kao prodiranje zraka u zrakoprazni prostor; ali se sada zna da je sirijsko obalno područje imalo u 2. tisućljeću pr. n. e. visokorazvijenu kulturu koja je te utjecaje primala, mijenjala i prenosila dalje. A u hiksoskom razdoblju, u kojem je stvoreno alfabetsko pismo, Palestina i Sirija predstavljale su (ako je dopuštena jedna neumjesna usporedba) *kolodvor* istočnoga Sredozemlja.

Kako je drugo najstarije, danas poznato, alfabetsko pismo pronađeno na Sinaju i kako su ga njegovi najraniji proučavatelji Gardiner i Sethe držali nekim srednjim oblikom između egipatskoga hijeroglifskog pisma i sjevernosemitskog alfabeta, trebalo bi zasigurno dvojiti o tomu tek nabačenu mjestu nastanka alfabetskoga pisma. Na izumitelja ili izumitelje alfabeta nedvojbeno je utjecalo egipatsko hijeroglifsko pismo: bilo bi uistinu iznenađujuće kad se takav utjecaj ne bi primjećivao. Budući je alfabetsko pismo izum za koji je potreban velik um (zapravo, genijalnost), osoba ili osobe, koje su ga izumile nedvojbeno su poznavale većinu ondašnjih pisama na istočnom Sredozemlju ili su bile svjesne njihova postojanja. Čitatelja ne treba podsjećati kako poznavanje egipatskoga hijeroglifskog pisma nije bilo ograničeno na sam Egipat, pa čak ni na njegovo neposredno susjedstvo.

Isto tako ne treba isključiti mogućnost da je zapravo jedan jedini čovjek bio odgovoran za pojmovan skok od onoga što je prije bilo postignuto – različna neusavršena fonetska pisma – do zamisli da se svaki pojedini glas prikaže jednim stalnim simbolom. To je ona vrsta iznenadna intuitivna opažanja kakva su pojedinci poput Newtona postigli više puta, ali tek pošto su drugi obavili pomnu obradbu i usavršavanje.

Južnosemitski ogranak

Toliko znamo i toliko, možda pouzdano, možemo zamišljati. Ali jedan jedini primjer poslužit će da bi se pokazalo koliko je naše znanje nedostatno. Čitatelj se možda čudio uporabi izričaja "sjevernosemitsko pismo" (SSP); zašto ne jednostavno *semitsko* pismo kad se njime pisalo u velikom dijelu Sirije i u najvećem dijelu Palestine? Zato što je taj izričaj poslužio kako bi se SSP razlikovalo od južnosemitskog koje, iako je najvećim dijelom svoje povijesti ostalo ograničeno na Arapski poluotok, može po svojem nastanku biti staro koliko i sjevernosemitsko, a vjerojatno nije bilo ni izvedeno od ovoga niti je izravno o njemu ovisilo. Pouzdano je bilo u uporabi početkom 1. tisućljeća pr. n. e. O njegovu podrijetlu najviše što se može reći (ili bolje, zamišljati) jest da je *možda* prvotno bilo izvedeno od paleosinajskoga pisma pod određenim utjecajem ranoga kanaanskog pisma te da je moguće neko posredno uzajamno djelovanje između njega i njegova sjevernog srodnika; ali ta će slika biti predmetom korjenite promjene kada dođe, i ako dođe, do novih važnih otkrića.

Ogranci južnosemitske grane uključuju minojsko, sabejsko, himjaritsko, kvatabansko, i hadramautsko pismo sjeverne Arabije te tamudensko, dedantsko, lihjanitsko i safaitsko pismo u sjevernom dijelu poluotoka. Mnogobrojni natpisi na tim alfabetskim oblicima pisanja naš su glavni izvor za proučavanje tih cvatućih kraljevstava, uključujući i biblijsku Šebu, koja su širenjem muslimanske vjere bila prognana u mrtve vode povijesti.

Sabejski izdanak glavnoga ogranka južnosemitskoga alfabetskog pisma, skladno, veoma otmjeno pismo, koje se sastojalo od dvadeset i devet slova, proširio se na Afriku. Tu je postao prethodnikom etiopskog alfabeta, a ovaj pak urodio je današnjim amharskim, tigrejskim i tigrinjskim pismom te drugim pismima današnje Etiopije. To su jedina južnosemitska alfabetska pisma koja se još i danas uporabljuju.

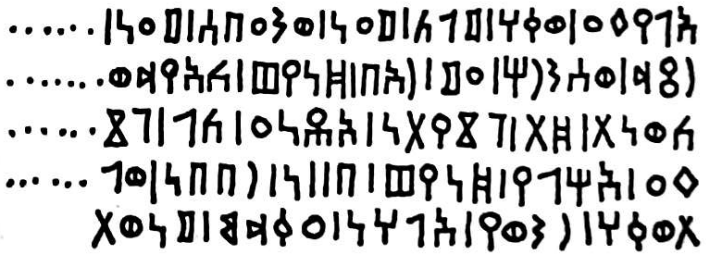

Južnosemitski natpisi.

ŠESTO POGLAVLJE

ŠIRENJE ALFABETA

Krajem 2. tisućljeća pr. n. e., dok su Egipćani, Babilonci, Asirci, Hetiti i Minojci povremeno ili stalno tonuli u tminu, poraslo je značenje triju naroda Sirije i Palestine, u geografskom središtu Plodnoga polumjeseca: Izraela, Fenicije i Arama. Južno od Plodnoga polumjeseca Sabejci s Arapskog poluotoka dokopali su se moći i ugleda kao trgovački posrednici između Sredozemlja i Dalekog istoka. Prema zapadu uspostavljena je važna veza s Grcima.

Uspon Izraela, Fenicije i Arama, zajedno s privremenim ukinućem stranoga nadzora kakav su Egipćani ili Mezopotamci često imali nad Sirijom i Palestinom, pospješio je širenje novoga i revolucionarnoga oblika pisanja, koji je, kako to pokazuju današnji dokazi, nastao na sirijskom ili palestinskom tlu. U razmjerno kratkom vremenu sjevernosemitsko alfabetsko pismo počelo se granati u više smjerova i na "domaćem tlu" i u inozemstvu. Ta se grananja veoma zgodno mogu prikazati jednostavnim dijagramom:

Ispitat ćemo redom svaki od ogranaka sjevernosemitske glavne grane.

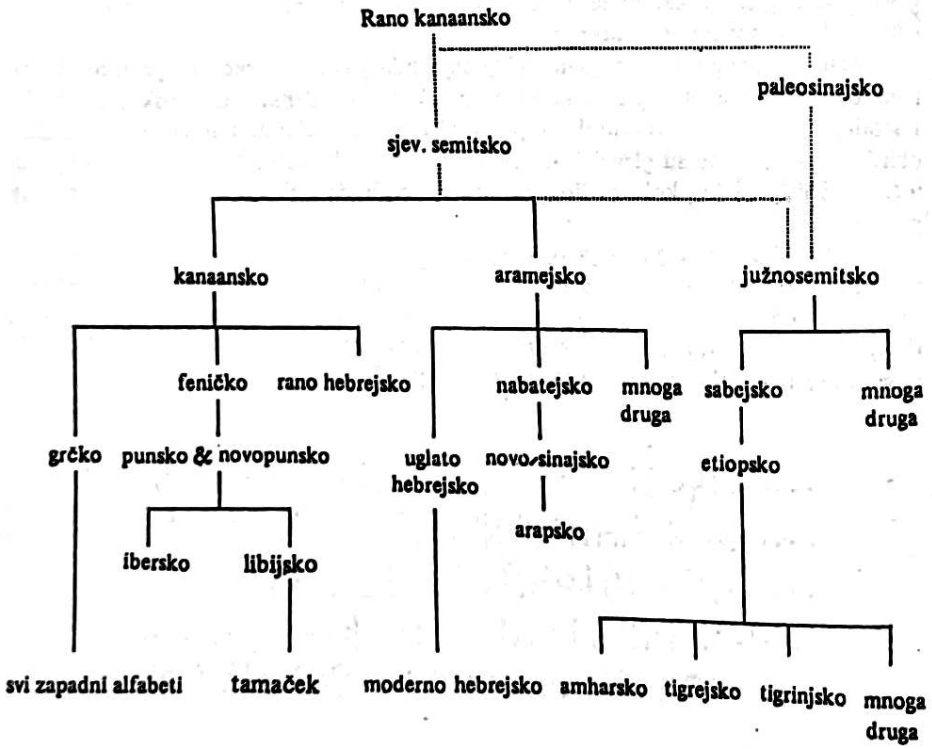

Glavne grane sjevernosemitskog i južnosemitskog, ... nesigurne veze.

Kanaanski ogranak

Izričaj "Kanaan" (hebrejski *Kenaan*, egipatsko hijeroglifsko *K'–n'–n''*, klinasti oblik *Ki–na–ak–ki* ili *Ki–na–ak–na*, grčki i latinski *Canaan*) pojavljuje se u Bibliji kao drevni naziv za Palestinu. "Kanaanci" su se uobičajeno držali glavnim članovima druge semitske useljeničke skupine u Palestini (počev od 3. tisućljeća pr. n. e.): narodom koji je djelimice bio iskorijenjen, a djelimice asimiliran u trećoj semitskoj najezdi, što je sačinjavahu Židovi i Aramejci. S filološkog motrišta "kanaanski" je jedan od dvaju glavnih ogranaka sjevernosemitske skupine jezika, dok drugu predstavlja aramejski. Na osnovi ove posljednje odredbe "kanaanska" skupina uključuje Židove i Feničane pa zatim srodne narode kao što su Moabićani i Amonićani. U tom smislu koristimo ovdje izričaj "kanaanski".

Nedugo nakon njegove pojave kao razlikovna alfabetskoga pisma kanaanski se ogranak, iz sjevernosemitske glavne grane, razvio u dva prepoznatiljivo različita načina pisanja istim alfabetom, to jest, u ranohebrejski i fenički.

Rano hebrejsko alfabetsko pismo

1) Rano hebrejsko pismo. Ovaj se naziv koristi radi razlikovanja od kasnijega "uglatog hebrejskog", alfabeta iz kojeg se razvilo klasično hebrejsko pismo. Rano hebrejsko pismo počelo je poprimati svoj osebujan značaj već u 11. stoljeću pr. n. e. te se njime i nadalje pisalo (dok su se oblici slova postupno, iako ne odviše, mijenjali) sve do 6. stoljeća pr. n. e., premda se u mnogo manjem opsegu koristilo još nekoliko stoljeća. Dugotrajno oskudijevanje natpisima na ranomu hebrejskom pismu velikim je dijelom prekinuto u posljednja tri desetljeća te se danas može navesti nekoliko stotina takvih natpisa. Za nijedan od njih ne bi se moglo reći da govori o iznimno važnim događajima: pa ipak oni su od odlučne pomoći u upotpunjivanju i osvjetljivanju povijesti, književnosti i jezika Staroga zavjeta.

Najstariji sačuvani primjer ranoga hebrejskog pisma jest kalendar iz Gezera koji je ispisan pastirskim pjesmicama u doba Saula ili Davida (oko 1000. pr. n. e, vidi str. 65). Tu već nalazimo slova *kāp, mem, nun i pē'* obilježena hebrejskom sklonošću da se njihove osnovice nagnu ulijevo. Na domaku 8. stoljeća pr. n. e. dovršena je preobrazba u posve osebujno hebrejsko pismo na *ostrakonima (rbinama* što su služile kao podloge za pisanje) Sjevernoga kraljevstva. Ista preobrazba vidi se na nešto mlađim natpisima iz Judeje, posebice na natpisu iz Siloama (oko 700. godine pr. n. e.) i lakiškim slovima (oko 587. godine pr. n. e.).

Po nekoliko najvažnijih obilježja razlikuje se rani hebrejski alfabet od ondašnjega feničkog načina pisanja, što je u biti jedno te isto pismo: a) sva su slova, posebice *z'ayin* i *sādê*, šira, kraća, zdepastija te mnogo skladnija i točnija; b) osnovice slova *bêt, kāp, lamed, mem, nun* i *pe'* zavinute su ili zaobljene pri dnu, naginjući se ulijevo; c) okomiti potezi slova *pē'* prelaze preko vodoravnih; d) gornji vodoravan potez slova *hē'* prelazi preko okomitog; i e) kratki okomiti potezi slovâ *mem* i *nun* često nisu spojeni osnovnom crtom. Postoje naravno mnogobrojna odstupanja od toga uzorka u tekućim rukopisima određenog razdoblja, posebice u lakiškim slovima iz 6. stoljeća pr. n. e. (Može se dodati da lakiška slova predstavljaju vrhunac ranoga hebrejskog kurzivnog stila. Pisana su

krasnim neprekinutim rukopisom što potvrđuje da su stari Izraelci mogli pisati u isto vrijeme čitko i brzo: činjenica koja nije nevažna u proučavanju nekih od vodećih proroka.)

Rano hebrejsko pismo ima dva izdanka: samaritansko pismo te pismo koje se koristilo na židovskomu kovanom novcu od razdoblja Makabejaca do Bar–Kohbina ustanka. Ono je također utjecalo na uglato hebrejsko pismo od kojeg je izravno izvedeno moderno hebrejsko pismo.

	Gezersko	Monumentalno	Kurzivno	Knjižno	na novcu	Samaritansko	Suv. hebr.	Fonetska vrijednost
1							א	ʾ
2							ב	b
3							ג	g
4							ד	d
5							ה	h
6							ו	w
7							ז	z
8							ח	ḥ
9							ט	ṭ
10							י	y
11							כ	k
12							ל	l
13							מ	m
14							נ	n
15							ס	s
16							ע	ʿ
17							פ	p
18							צ	ṣ
19							ק	q
20							ר	r
21							ש	sh
22							ת	t

Rani hebrejski načini pisanja.

Samaritansko pismo

Samaritansko pismo jedini je izravni izdanak ranoga hebrejskog pisma koje se upotrebljuje još i danas. Privlačnim, urednim i simetričnim oblikom pisanja koristi se nekoliko stotina Samaritanaca koji predstavljaju sve što je ostalo od nekoć cvatuće vjerske sekte.

Židovski kovani novac

Rano hebrejsko pismo sa židovskoga kovanog novca od 135. godine pr. n. e. do 132–5. godine n. e. bijaše već zastarjeli oblik u vrijeme kad je iskovan prvi takav novac. Međutim, on nije "obnovljen" (kako bismo danas rekli), već se njime i nadalje pisalo, u smanjenom opsegu, u razdoblju kad se općenito koristilo uglato hebrejsko pismo.

Rano hebrejsko naspram uglatoga hebrejskog pisma

Rani hebrejski alfabet uporabljivao se kao uobičajeno pismo Židova do babilonskog prognanstva. Hebrejsko pismo koje je došlo u uporabu u babilonskom razdoblju i koje su s vremenom počeli uporabljivati Židovi što su se vratili u Palestinu, bilo je u biti prilagodba aramejskog pisma, ali djelimice pod utjecajem ranoga hebrejskog pisma. Jedan grobni natpis iz 'Araq el–Emira (jugoistočno od As–Salta u današnjem Jordanu), što potječe iz kasnoga 6. ili ranoga 5. stoljeća pr. n. e, predstavlja u neku ruku prijelazni stupanj između ranoga hebrejskog pisma i *ketab meruba'* ili uglatoga hebrejskog pisma.

Postojanje jedne specifične *palestinske* židovske verzije uglatoga hebrejskog pisma – koje se razlikovalo od svih onih što su ih koristile druge židovske zajednice – utvrđeno je od 3. stoljeća pr. n. e. Ono je prema kraju 1. stoljeća pr. n. e. postalo standardnim oblikom; i iz toga pisma razvilo se tijekom dvaju tisućljeća današnje hebrejsko pismo.

Feničko pismo

2) Feničko pismo: teško je precijeniti značenje feničkoga alfabetskog pisma u povijesti pisma. Pošto su ga prihvatili i preradili Grci, ono je postalo izravnim pretečom svih zapadnih alfabetskih pisama. Samo pismo bijaše važno (možda i životvorno) obilježje trgovačkoga sustava koji se širio od obale Palestine do Gibraltarskog tjesnaca, protežući se u vremenu duljem od jednog tisućljeća.

Najraniji natpis na sjevernosemitskom alfabetu koji se jasno može čitati jest Ahiramov epitaf pronađen u Byblosu u Feniciji, koji vjerojatno potječe iz 11. stoljeća pr. n. e. Feničko korištenje sjevernosemitskog alfabeta zadire nesumnjivo još mnogo dalje u prošlost, ali se zbog nedostatka natpisa o njegovoj ranijoj povijesti može tek nagađati. Štoviše, između najranijih sačuvanih natpisa pronađenih u samoj Palestini, od kojih svi potječu iz 11. i 10. stoljeća pr. n. e., i domaćih (izvornih) feničkih natpisa iz helenističkog doba, postoji potpun (i nerazjašnjiv) prekid.

Naziv slova	Fon. vrijed–nost	Sjev. semit.	Rano feničko	Kasno feničko	Novo–punsko
aleph	ʾ	𐤀	𐤀	𐤀	𐤀
beth	b	𐤁	𐤁	𐤁	𐤁
gimel	g	𐤂	𐤂	𐤂	𐤂
daleth	d	𐤃	𐤃	𐤃	𐤃
he	h	𐤄	𐤄	𐤄	𐤄
waw	w	𐤅	𐤅	𐤅	𐤅
zain	z	𐤆	𐤆	𐤆	𐤆
ḥeth	ḥ	𐤇	𐤇	𐤇	𐤇
ṭeth	ṭ	𐤈	𐤈	𐤈	𐤈
yod	y(i)	𐤉	𐤉	𐤉	𐤉
kaph	k	𐤊	𐤊	𐤊	𐤊
lamed	l	𐤋	𐤋	𐤋	𐤋
mem	m	𐤌	𐤌	𐤌	𐤌
nun	n	𐤍	𐤍	𐤍	𐤍
samek	s	𐤎	𐤎	𐤎	𐤎
ʿain	ʿ	𐤏	𐤏	𐤏	𐤏
pe	p(ph)	𐤐	𐤐	𐤐	𐤐
ṣade	ṣ	𐤑	𐤑	𐤑	𐤑
qoph	q	𐤒	𐤒	𐤒	𐤒
reš	r	𐤓	𐤓	𐤓	𐤓
šin	sh–s	𐤔	𐤔	𐤔	𐤔
taw	t	𐤕	𐤕	𐤕	𐤕

Feničkí alfabetski ogranak.

Rijetkost domaćih dokumenata u opreci je s brojem feničkih natpisa pronađenih drugdje. Primjeri ranoga hebrejskog pisma pronađeni su gotovo isključivo unutar granica Palestine; dok su fenički natpisi otkriveni na Cipru, Malti, Siciliji i Sardiniji te u Grčkoj, Sjevernoj Africi, Marseillesu, Španjolskoj i istočnoj Ciliciji, tj., po cijelomu nepreglednom trgovačkom i kolonijalnom carstvu tog jedinstveno marljiva i pustolovna naroda.

Mogu se izdvojiti tri glavne podvrste feničkog pisma, a prva od njih jest pravo feničko pismo. Koristilo se na kopnenom dijelu Fenicije sve do 2. ili 1. stoljeća pr. n. e.

Drugi je fenički kolonijalni ogranak, u kojemu se na osnovi sačuvanih arheoloških dokaza mogu razlikovati barem tri različne vrste: a) cipro–feničko pismo koje se koristilo približno od 10. do 2. stoljeća pr. n. e.; b) sardinijsko, predstavljeno kamenom iz grada Nora i dvama fragmentarnim natpisima – a svi potječu negdje iz ranoga 9. stoljeća pr. n. e.; i c) kartaško koje je s vremenom steklo takvo značenje da bi o njemu trebalo govoriti kao o trećoj glavnoj podvrsti feničkoga pisma.

Postoje dva tipa kartaškoga (ili punskoga) alfabetskog pisma, monumentalan i kurzivan, a njegov je izravan izdanak kurzivniji oblik poznat kao novopunski. Posljednji kartaški (novopunski) natpis koji nam je poznat potječe iz 3. stoljeća n. e., pokazujući da je drugo (ili treće) pismo, koje se razvilo iz njega, nadživjelo novopunski za otprilike pet stoljeća. Iz kartaškog pisma izvedena su, ili bijahu pod njegovim jakim utjecajem: 1) rano libijsko (ili numidsko) pismo kojim su pisali preci Berbera; 2) iberska pisma od 5. do 1. stoljeća pr. n. e.; libijsko je pismo opet prethodilo pismu tamahek kojim još uvijek pišu Tuarezi u sjevernozapadnoj Africi. Iz rimskoga razdoblja postoje dvojezični natpisi koji sadržavaju kombinacije kao što su libijsko–punski ili libijsko–novopunski te libijsko–latinski natpisi.

Feničko alfabetsko pismo sa svim svojim podvrstama (uključujući punski i novopunski) prošlo je, kao i rani hebrejski alfabet, razvoj koji je u biti čisto izvanjski: ukupan broj slova i njihovih fonetskih vrijednosti ostao je isti; piše se dosljedno zdesna ulijevo. Najspecifičnija izvanjska promjena u izgledu feničkih slova stoljećima bila je što su se ona sve više i više stanjivala i produljivala; dok su, kao što smo vidjeli, u ranomu hebrejskom pismu ona postajala sve kraća i deblja.

Kao treću vrstu treba spomenuti određen broj sekundarnih izdanaka kanaanske grane, što bijahu sudobni i veoma slični ranomu hebrejskom pismu.

Moapski alfabet

Od tih pisama najsnažnije je dokumentirano moapsko pismo, unatoč tomu što su se sačuvala samo tri moapska natpisa: jer dok su dva od njih samo ispisani pečati, treći je čuvena *stela* moapskoga kralja Meše, kojom on slavi svoju pobjedu nad Izraelom, poslije pada dinastije Omriad (usp. 2 *Kraljevi*, 3, gdje je isti sukob prikazan posve drukčije).[1] *Stela* potječe iz sredine 9. stoljeća pr. n. e.

Od edomskoga pisma pronađena su samo dva natpisa, ali su oni veoma zanimljivi. Prvi je 1938. godine otkrio američki arheolog N. Glueck kod Tell el–Heleifeha na sjevernoj obali zaljeva Akaba: šest znakova urezanih na jedan vrč poslije paljenja. Vrč bijaše pronađen u sobi za koju se drži da potječe iz 8. ili 7. stoljeća pr. n. e. Od slova, jedno je oštećeno a drugo neprepoznatljivo.

[1] Biblija, Stvarnost, Zagreb, 1968; str. 297.

Na istom je lokalitetu drugo, čak još zanimljivije otkriće: dvanaest kovanih ručica na čupovima, sve obilježene očito istim malim pečatom. Natpisi (u dvama retcima) glase: 1 Qws'nl/'bd hmlk: tj. "(pripada) Qws' nl, kraljevu sluzi". Ovaj visoki službenik edomskoga kralja imao je teoforično ime što je počinjalo elementom *Qws* (izgovaralo se vjerojatno kao *Qos* ili *Qaus*), što bijaše ime glavnoga edomskog božanstva. Tip slova ovoga natpisa veoma nalikuje onome na vrču. Oba natpisa potječu iz 7. stoljeća pr. n. e.

Do nas su došla i tri pečata ispisana amonskim pismom. I to pismo veoma podsjeća na rano hebrejsko alfabetsko pismo.

Aramejski ogranak

U 12. i 11. stoljeću pr. n. e, uz postupno slabljenje Egipta, Asirije, Hetita i minojske Krete kao političkih sila, aramejska plemena što su ušla u sjevernu Siriju kao dio treće semitske seobe uspjela su, oružjem i brojčanom snagom, utemeljiti niz sitnih kraljevstava cijelim područjem najprivlačnijih zemalja sjeverne i južne Mezopotamije i Sirije. Najznatnije među njima bijaše *Aram Dammesheq* (Damask), obično nazivan jednostavno *Aram*, a slijedili su *Aram Naharaim* i *Sam'al*. Tri su stoljeća te državice ostale u stanju nemirne suradnje, stvarajući obrambene saveze, kad je bilo potrebno, i ratujući međusobno, kad bi pritisak izvana bio otklonjen. Nijedna od njih nije ojačala toliko da bi mogla izboriti potpunu nadmoć nad drugima.

U 9. stoljeću pr. n. e. asirski kralj Tukulti Ninurta II (889–884. godine pr. n. e.) započeo je polaganim procesom asirskoga oporavka. Sljedeće stoljeće svakogodišnji ratni pohodi ponovno su uspješno uspostavljali asirsku prevlast nad velikim dijelom Bliskog istoka. Jedna za drugom aramejske su države popuštale pred asirskom najezdom. Posljednja koja se održala, Damask, pala je 732. godine pr. n. e.

Međutim, kraj aramejske političke nezavisnosti nije ni u kojem slučaju bio kraj aramejske povijesti. On je, naprotiv, označio početak aramejske kulturne i gospodarske prevlasti u zapadnoj Aziji. Raseljivanje aramejskoga puka od strane Asiraca, kao politička mjera za razbijanje vojnih saveza, urodila je iznimnim plodom. Krajem 8. stoljeća pr. n. e. uporaba aramejskog jezika i alfabeta veoma se raširila i u samoj Asiriji, a krajem sljedećeg stoljeća cijela Sirija te velik dio Mezopotamije bio je posve aramejiziran. Aramejski bijaše *lingua franca* Bliskoga istoka kao što je to nekoć bio akadski jezik.

Pod perzijskom dinastijom Ahemenidâ on je postao diplomatskim jezikom Carstva i glavnim govorom trgovaca od Egipta i Male Azije pa sve do Indije. Životna snaga toga jezika bijaše tolika da je ostao u uporabi više od tisuću godina nakon političke propasti Aramejaca. Različni jezici i narječja što su potekli od njega, cvjetali su još mnoga stoljeća. Više od tisuću godina on je bio pučkim govorom Židova, i pored hebrejskoga, bio je prisutan u njihovu vjerskom i književnom životu. Aramejski bijaše jezik kojim govorahu Isus i apostoli, a vjerojatno je bio i izvorni jezik Evanđelja. Tek je ujedinjujuća snaga islama, donoseći sa sobom arapsko pismo i arapski jezik, konačno dovela do izumrća aramejskoga jezika.

Prilagodba sjevernosemitskog alfabeta aramejskom jeziku zbila se negdje u 10. ili ranomu 9. stoljeću pr. n. e. Najraniji dosad pronađeni aramejski natpis od bilo kakve važnosti, fragment kraljevske *stele*, nastao je otprilike 850. godine pr. n. e. On sadržava

ime aramejskoga kralja Ben–Hadada iz Damaska. Poslije tog natpisa vremenski slijedi *stela* Zakira, kralja Ḥamatha i Lu'aša, za koju se drži da potječe negdje iz 775. pr. n. e.

Fon. vrijednost	RANO ARAMEJSKO			Palmirsko	Nabatejsko
	8. st. pr. n. e.	6. st. pr. n. e.	4. st. pr. n. e.		
'	𐡀	𐡀	𐡀	𐡀	𐡀 𐡀 𐡀
b	𐡁	𐡁	𐡁	𐡁	𐡁 𐡁
g	𐡂	𐡂	𐡂	𐡂	𐡂
d	𐡃	𐡃	𐡃	𐡃	𐡃
h	𐡄	𐡄	𐡄	𐡄	𐡄 𐡄
w	𐡅	𐡅	𐡅	𐡅	𐡅 𐡅
z	𐡆	𐡆 𐡆	𐡆	𐡆	𐡆
ḥ	𐡇	𐡇	𐡇	𐡇	𐡇 𐡇
ṭ	𐡈	𐡈	𐡈	𐡈	𐡈
y	𐡉	𐡉	𐡉	𐡉	𐡉 𐡉
k	𐡊	𐡊	𐡊	𐡊	𐡊 𐡊
l	𐡋	𐡋	𐡋	𐡋	𐡋 𐡋
m	𐡌	𐡌	𐡌	𐡌	𐡌 𐡌
n	𐡍	𐡍	𐡍	𐡍 𐡍	𐡍 𐡍
s	𐡎	𐡎	𐡎	𐡎	𐡎
'	𐡏	𐡏	𐡏	𐡏	𐡏
p	𐡐	𐡐	𐡐	𐡐	𐡐 𐡐
ṣ	𐡑	𐡑	𐡑	𐡑	𐡑 𐡑
q	𐡒	𐡒	𐡒	𐡒	𐡒
r	𐡓	𐡓	𐡓	𐡓	𐡓
š(sh)	𐡔	𐡔	𐡔	𐡔	𐡔
t	𐡕	𐡕	𐡕	𐡕	𐡕 𐡕

Aramejski alfabetski ogranak.

Nekoliko ranih, dosad pronađenih aramejskih natpisa pripada 9, 8. i 7. stoljeću pr. n. e. Natpisi iz 6. stoljeća, kao i iz kasnijih vjekova mnogo su brojniji, i taj porast odrazuje brzo širenje pisma cijelim Bliskim istokom. Mnogobrojni aramejski papirusi i *ostrakoni* pronađeni su u Egiptu: najraniji se otprilike mogu datirati u 515. godinu pr. n. e., dok su najčuveniji Elefantinski papirusi, koji sadržavaju obavijesti o vjerskoj i gospodarskoj naravi petostoljetne židovske vojničke kolonije u Egiptu. Buduća stoljeća povezuju jedan aramejski natpis iz Taime u sjevernoj Arabiji (5. stoljeće); zatim aramejski *ostrakoni*, koji potječu od 6. do 4. stoljeća pr. n. e., a otkrio ih je N. Glueck kod Tell el–Heleifeha; te jedan natpis iz 3. stoljeća, pronađen u Taxili u sjevernozapadnoj Indiji.

Kao što potvrđuje taj zapanjujući geografski raspon, aramejsko je pismo u drugoj polovici 1. tisućljeća pr. n. e. postalo najznatnijim i najraširenijim pismom Bliskoga istoka, nadvladavši, u dugotrajnu "dvoboju", klinasto pismo i utemeljivši, mjesto složenih teokratskih pisama što bijahu pristupačna samo malom broju povlaštenih staleža, pismo koje s puno prava možemo nazvati demokratskim.

Kao i kod feničkog pisma zanimljiva je činjenica da je samo nekoliko aramejskih natpisa pronađeno u samomu Aramu, a nijedan u vremenu poslije 6. stoljeća pr. n. e. Najvažniji aramejski dokumenti pronađeni su u Liciji, Kapadociji, Lidiji, Ciliciji, Asiriji, sjevernoj Arabiji te (osobito) u Egiptu. Drugi su otkriveni čak u Grčkoj, Afganistanu i Indiji.

U vrijeme njegova prihvaćanja aramejsko se pismo gotovo nije razlikovalo od onih izdanaka sjevernosemitskog alfabeta kojim su se prvotno služili Hebreji i Feničani. Postupno, međutim, i ono je poprimilo osebujan značaj, a obilježivale su ga četiri osnovne tendencije: 1) počeci vrhova i strana slova *bêṯ, dalet, rêš i ʿayin;* 2) sve manji broj odvojenih zareza u slova kakva su *bêṯ i ṯêth;* 3) zaobljivanje oštrih uglova slova; i 4) uvođenje ligatura. Sve brže takve preinake otpočele su u 7. i nastavile se do ranoga 5. stoljeća pr. n. e.

Ogranci aramejskog pisma

Pri ispitivanju ogranaka aramejskog pisma suočavamo se sa začudnom činjenicom da – dok je feničko pismo bilo pretečom svih alfabetskih pisama zapadno od Sirije – aramejski se alfabet kretao u dijametralno suprotnom smjeru i postao izvornikom stotina alfabetskih pisama kojima se, u različna vremena, pisalo na Istoku. Izravni i neizravni odvjeci aramejskog pisma mogu se podijeliti u dvije osnovne vrste: 1) pisma koja se koriste u semitskim jezicima, i 2) pisma prihvaćena u nesemitskim jezicima.

Prva od tih vrsta može se nadalje podijeliti u: a) uglato hebrejsko, b) nabatejsko–novosinajsko–arapsko, c) palmirsko, d) sirijsko–nestorijansko, e) mandejsko i f) manihejsko pismo. Svako od tih pisama ima neobično zanimljivu i ponekad burnu povijest, ali ovdje ima mjesta da se razmotre samo tri pisma pod b).

Nabatejski alfabet

Nabatejci bijahu arapski narod koji je govorio arapski u svakodnevnu životu i služio se aramejskim kao književnim jezikom, prilagođujući za književne potrebe ne samo

aramejski alfabet već i sam jezik. Njihovo kraljevstvo Petra, smješteno između današnjeg Jordana, sjeverne Arabije i Sinaja, trajalo je četiri stoljeća, od 2. stoljeća pr. n. e. do 2. stoljeća n. e. Ali čak i prije toga vremena jedno je nabatejsko pleme bilo dovoljno moćno da (312/311. godine pr. n. e.) pobijedi Antigona, jednog od nasljednika Aleksandra Velikoga. Kratko vrijeme oni su vladali cijelim područjem od Eufrata do Crvenoga mora te dolje do središta Arapskog poluotoka. Godine 85. pr. n. e. oni zauzeše Damask. Međutim, 106. godine n. e. kraljevstvo Petra izgubilo je svoju nezavisnost i postalo arapskom pokrajinom Rimskoga Carstva s Basrom kao prijestolnicom.

Tragovi nabatejskog ogranka aramejskoga pisma vode do kraja 2. stoljeća pr. n. e., iako je on svoj istinski osebujan značaj poprimio tek nakon sredine 1. stoljeća n. e. Pošto su Rimljani razorili Nabatejsko kraljevstvo, pismo je postupno nestalo iz uporabe.

Novosinajsko pismo

Međutim, negdje prije godine 106. n. e. iz nabatejskoga se pisma razvilo pismo poznato kao novosinajsko (za razliku od starosinajskih natpisa o kojima je već bilo govora). Novosinajsko pismo, kurzivnije negoli nabatejsko, pronađeno je uglavnom u obliku kratkih natpisa na stijenama Sinajskoga poluotoka, a posebno u *Wadi Mukattabu* ("Dolini pisama"), oko sedamdeset i pet milja od Sueza. Oni se najvećma sastoje od imena i zavjetnih crčkarija. Njihovo značenje nije veliko osim što je novosinajsko pismo vjerojatno spona između nabatejskoga alfabetskog pisma i arapskih pisama.

Arapsko alfabetsko pismo

Poslije latinske abecede arapsko je pismo najraširenији oblik alfabetskoga pisanja u današnjem svijetu. Arapska osvjanja u 7. i 8. stoljeću n. e., donoseći sa sobom islamsku vjeru i Kur'an, pronijela su arapski jezik i pismo golemim područjem koje se prostire od Indije do Atlantskog oceana.

Arapsko pismo proširilo se čak i dalje od samoga jezika. Ono redom postaje službenim pismom Perzijskog i Otomanskog Carstva; doprlo je do jugoistočne Rusije te zapadne, središnje i jugoistočne Azije. Arapsko pismo bilo je, uz neke nužne preinake, uglavnom prilagođeno tako različnim jezicima kao što su slavenski, španjolski, perzijski, hindustanski, turski, hebrejski, berberski, suahili, sudanski i dr. Ono je potisnulo određen broj pisama izvedenih iz sirijskog alfabeta te koptsko i perzijsko pismo. Ono je "izbacilo" grčko pismo iz Anatolije, Sirije i Egipta, latinsko iz sjeverne Afrike te ćirilicu iz Bosne. Iako se razvilo mnoštvo arapskih narječja koja su se međusobno korjenito razlikovala, pisani je jezik bez iznimke pripadao vrsti zvanoj "klasičan arapski". Taj je imao iznimno bogato rječničko blago i veliko bogatstvo gramatičkih oblika.

Danas je najprihvatljivija pretpostavka da se arapsko pismo negdje u 4. stoljeću n. e. – preko novosinajskoga – izravno razvilo iz nabatejskog pisma. Najstarije do danas sačuvano arapsko pismo jest trojezični natpis (grčko–sirijsko–arapski) iz godine 512. n. e. Ali točni izvori arapskoga pisma i njegova rana povijest ostaju nepoznati. Sa sigurnošću može se tek reći da se od veoma ranih vremena arapsko pismo mijenjalo ne samo u geografskom već i u stilističkom pogledu.

Tipovi arapskoga pisma

Nadim Bagdadski, arapski pisac iz 10. stoljeća, razlikovao je dva osnovna rana ogranka arapskog pisma – stil Meke i Medine te stil Basre i Kufe. Prvi je ogranak, prema Nadimu, imao tri podvrste; drugi, šest. On je isto tako razlikovao tri varijante nešto kasnijeg ogranka *isfahani*, od kojih je jedna, *kairamuz*, postala prototipom perzijskoga arapskog pisma. Nadim je zasigurno pouzdan barem djelimice, ali većina njegovih podjela nije potvrđena dokumentarnom građom.

Dva osnovna tipa arapskog pisma, koja su se razvila u ranomu muhamedanskom razdoblju, jesu *kufijski* (prema gradu Kufi u Mezopotamiji, sjedištu čuvene muslimanske akademije) te *nasḫki* (ili meka–medinski). Kao težak, izrazit i lapidaran stil kufijsko se pismo pojavilo krajem 7. stoljeća n. e. Ono je bilo posebno podobno za pisanje na kamenu i kovinama, za naslikane ili urezane natpise na zidovima džamija te za natpise na kovanom novcu. Isto se tako uporabljivalo za pisanje rukopisa Kur'ana, od kojih su se mnogi sačuvali do danas. Kufijska su slova općenito debela, zdepasta i okomita; snažnim razvojem arapske kaligrafije ono je postalo iznimno lijepim pismom. Iz njega se razvio određen broj drugih oblika pisanja, uglavnom srednjovjekovnih, u sjevernoj i središnjoj Africi, Španjolskoj i sjevernoj Arabiji. Nakon toga njime se više gotovo ne piše, osim za potrebe gdje može poslužiti samo birano i monumentalno pismo.

Pismo *nasḫ* bilo je od samoga početka kurzivniji oblik te se oduvijek uporabljivalo uglavnom za pisanje na papirusu. Nadim Bagdadski naveo je tri njegova osnovna obilježja a) *alif* se naginje udesno; b) okomiti potezi slova nekako su izduženi; c) pismo kao cjelina neznatno je nagnuto ulijevo. S vremenom iz pisma *nasḫ* razvilo se bezbroj stilova i varijanti, uključujući *ta' līq ili talik* (s njegovih sedamdesetak drugotnih oblika), *rik'a* (najčešće uporabljivano pismo otomanskoga Carstva), *divani* (koje se koristilo u službenim turskim spisima), *ṯulṯ* (ornamentalno) i *sülsat* (koje su uglavnom uporabljivali janjičari). Pismo *nasḫ* postalo je izravnim pretečom modernoga arapskog pisma.

Obilježja arapskog pisma

Kao i u ostalih semitskih pisama, arapskim se pisalo zdesna ulijevo. Arapska se abeceda sastoji od dvadeset i osam suglasnika, od kojih su dvadeset i dva izravno izvedena od aramejsko–nabatejskog ogranka staroga semitskog alfabeta, a šest suglasnika novi su dodaci. Iako je slijed slova stoljećima pratio stariji semitski uzorak (šest dodanih suglasnika stavljalo se na svakom popisu svih slova na kraj), od samoga su početka bile prisutne znatne različnosti u oblicima i gramatičkim vrijednostima znakova. Zapravo, nijedan ogranak aramejskoga alfabeta nije pretrpio toliko brz razvoj u izvanjskom izgledu i obliku kao nabatejsko–novosinajsko–arapsko pismo. A nužnost prilagodbe starijeg oblika osebujnu arapskom govoru dovela je do potrebe da se izvrši određen broj znatnih promjena: a) dodavanje slova *ṯā', ḏāl, zā' dāl, ḫā'* (kao škotsko *ch*) i *ġayn* (grleno *r*); b) dosljedno preuređenje slova u njihovu novomu gramatičkom redoslijedu koji se slijedi u modernim arapskim rječnicima i gramatikama, a taj redoslijed jest: *'alif, bā', tā', ṯā', ǧīm, ḥā', ḫā', dāl, ḏāl, rā', zā', sīn, šīn, ṣād, ḍād, ṭa', ẓā', 'ayn, ġayn, fā, qāf, kāf, lām, mīm, nūn, hā', wāw, yā'*. Sva ta slova predstavljaju suglasnike; tri od njih, *'alif, waw i yā'*, uporabljuju se kao samoglasnici. Uz ovih dvadeset i osam slova, koja smo nabrojili, mogu se dodati *hamza*, ili glotalna stanka: pucketanje jezikom koje nastaje zbog brzog stezanja gornjeg dijela grkljana.

Vanjski izgled pisanih slova neznatno se mijenja u skladu s njihovim položajem unutar riječi. Ako stoje zasebno ili na kraju riječi, ona obično završavaju debelim potezom; ako se javljaju u sredini riječi, ona se obično malom uzlaznom krivuljom spajaju sa sljedećim slovom. S iznimkom od šest slova koja se mogu spojiti samo sa slovima što *stoje ispred njih*, početni i središnji oblici slova veoma su skraćeni, dok se završni oblik sastoji od početnoga s pobjedonosnom viticom. U rukopisima i skupo opremljenim knjigama slova su često prekrasno protkana ligaturama.

Uporaba dijakritičkih znakova (uključujući i znakove za kratke samoglasnike, koji se ponekad uporabljuju zajedno sa slovima *'alif, wāw i yā'*) uvedena je u Basri u ranome 8. stoljeću n. e., a vjerojatno je posuđena iz sirijskog pisma. Osim što određuju samoglasničke glasove, oni služe i razlikovanju različnih suglasnika.

Prilagodba aramejskog alfabeta nesemitskim jezicima

Valja još spomenuti, uz nužnu kratkoću, najznatnije prilagodbe aramejskoga alfabeta (preko nekih od njegovih glavnih izdanaka) pismu nesemitskih jezika.

Indijska pisma

Aramejsko pismo bilo je vjerojatno pratipom brahmanskog pisma Indije i iz ovoga potonjeg potekla su gotovo sva indijska pisma do današnjih vremena. Prijenos je po svemu sudeći izvršen negdje u 7. stoljeću pr. n. e.; i moguće je da su posrednici koji su utjecali na to bili semitski trgovci koji su govorili aramejskim jezikom i pisali aramejskim pismom. (Prisuće ljudi što su pisali aramejskim pismom u Indiji nešto kasnije potvrđuju aramejski natpisi pronađeni u Taxili na Hydaspesu i dr. Može se pretpostaviti da su trgovačke veze između semitskih i indoazijskih trgovaca započele mnogo ranije.)

Brahmi i kharošthi pismo

Prilagodba aramejskog pisma indoazijskom jeziku nije nipošto bila jednostavna ili izravna. Oblici mnogih brahmanskih slova pokazuju nedvojben semitski utjecaj, a brahmanskim pismom izvorno se pisalo zdesna ulijevo: ali valja reći da se uglavnom prenosila *zamisao* o alfabetskom pismu te da je potpuno razvijen brahmanski sustav bio više rezultat sjajne filološke i fonološke razradbe negoli izravne posudbe.

Negdje u 5. stoljeću pr. n. e. pojavilo se drugo prototipsko indijsko pismo – kharošthi pismo – u sjeverozapadnoj Indiji koja je u to vrijeme bila pod perzijskom upravom. Ono je nedvojbeno potjecalo od aramejskog pisma. Pod perzijskim utjecajem taj je proces bio izravniji negoli u začecima brahmanskog pisma, i manje osporavan u znanstvenim krugovima. Za razliku od brahmija, utjecaj pisma *kharošthi* na druga pisma, ako ga je uopće i bilo, bio je, čini se, zanemarivo malen. Zapravo, ono sâmo bilo je u svojem začetku, i tijekom razvoja, pod utjecajem brahmija.

U kasnijim stoljećima njegova postojanja iz brahmija se razvio odreden broj tipova ili varijanata pisma, od kojih je najveći stručnjak o tom predmetu, Buehler, naveo

osam. O njima se ovdje ne može govoriti iscrpno, ali možemo zabilježiti da su tri od njih – rani i kasni, maurski tip te varijanta *šuňga* – u 1. stoljeću pr. n. e. i 1. stoljeću n. e. postali prototipom pisma koje se obično drži sjevernoindijskom podvrstom brahmija. Iz te je podvrste nikao monumentalan oblik pisanja poznat kao *gupta*, kojim se pisalo od 4, uključivo 6. stoljeća n. e. i koji je postao pretečom velike množine indijskih pisama. Zapadna varijanta pisma *gupta* proširila se u istočni (ili kineski) Turkestan – i tu se upotrebljivala u nizu jezika (uključujući nedavno otkrivena narječja agnejsko i kuhejsko koja se još, doduše pogrešno, nazivaju tokarijsko A i tokarijsko B) – i snažno utjecala na izum tibetskog pisma (godine 639. n. e.).

Ali mnogo prije uspona carstva Gupta brahmansko je pismo već započelo svoj pohod prema istoku. Indo–arijska seoba na Ceylon u 5. stoljeću pr. n. e. pripremila je tlo za to: te se najraniji brahmanski natpisi na Ceylonu mogu datirati u 3. stoljeće pr. n. e. Najdramatičniji, međutim, bijaše uspon budizma u Indiji te njegovo širenje iz Indije u Burmu, Tajland, Kambodžu, Laos, Vijetnam, Malaju i Indoneziju. Za razliku od islamskog osvajanja, budizam bijaše miroljubiv pokret. Njegovi "vojnici" bili su budistički redovnici koji su osnovali carstvo, utemeljeno ne na političkoj ili vojnoj nadmoći, već na kulturnom i duhovnom zajedništvu naroda koji politički bijahu manje–više neovisni jedni o drugima. Između mnogih drugih postignuća ti su redovnici, pretežno iz njegovih južnoindijskih varijanata, stvorili ogranke brahmanskog pisma, cijelim golemim prostranstvom područja od same Indije pa do Filipina. A svako od tih pisama – od pisma *kam* u Kambodži do pisma *kavi* na Javi i njegovih izdanaka na Sumatri te pisma *tagalog* na Filipinima – u krajnjoj je liniji vuklo podrijetlo od prilagođenog pisma maloga semitskog naroda koji je živio u Siriji i Mezopotamiji i politički nestao u 8. stoljeću pr. n. e.

Ostali nesemitski ogranci aramejskoga pisma

Neka od drugih pisama, što su izravno ili neizravno iz aramejskog alfabeta bila prerađena za nesemitske jezike središnje, južne i jugoistične Azije jesu: 1) perzijska (ili iranska pisma poznata pod imenom pehlavi, koja su pretežno služila za pisanje crkvene (predislamske) perzijske književnosti; 2) sogdijski jezik i sogdijsko pismo, *lingua franca* središnje Azije u drugoj polovici 1. tisućljeća n. e.; 3) Kök Turki, pismo kojim su se od 6. do 8. stoljeća n. e. služila turska plemena u južnom dijelu središnjeg Sibira, u sjeverozapadnoj Mongoliji i sjeveroistočnom Turkestanu (od njega potječe rano ugarsko pismo); 4) pismo Ujgura, naroda što je živio u Mongoliji i istočnom Turkestanu a govorio je turskim jezikom – u ranomu 13. stoljeću to je pismo, pod tibetskim utjecajem, bilo prerađeno kao pismo Mongolskog Carstva, tzv. kalika–pismo; 5) rana mongolska pisma, uključujući *kalmik, burjat*, pravo mongolsko pismo i srodno mandžursko pismo; 6) armensko i gruzijsko pismo koja je u ranomu 5. stoljeću n. e. stvorio sv. Mesrop.

U povijesti alfabetskog pisma Zapada, kao i na tolikim drugim područjima, Grci su odigrali najvažniju ulogu. Pismo koje su oni preuzeli od Semita, preradivši ga, bilo je izravnim ili neizravnim pretečom svih alfabetskih pisama kojima se danas služi Europa; i premda je ono više bilo preradba negoli izum, Grci su ga toliko usavršili da je ono tijekom triju tisuća godina, uz samo neznatne preinake, ostalo jedinstvenim sredstvom izražavanja i sporazumijevanja ljudi najrazličnijih narodnosti i govora.

Danas svi ozbiljni znanstvenici drže da je grčko pismo zapravo izravno prerađeno pismo Semita. Sve više i više prihvaća se mišljenje da je preradba izvršena u 10. ili 9. stoljeću pr. n. e., iako su znanstvene prepirke o tom predmetu, koje čini još složenijima gotovo potpun nedostatak sigurnih dokaza, i nadalje žestoke. Valja dodati da dosad nije pronađena nikakva potvrda o bilo kakvom pismu u Grčkoj, između linearnoga B na pločicama iz Pilosa, negdje iz godine 1200. pr. n. e., i vremena kad je preuzet semitski alfabet.

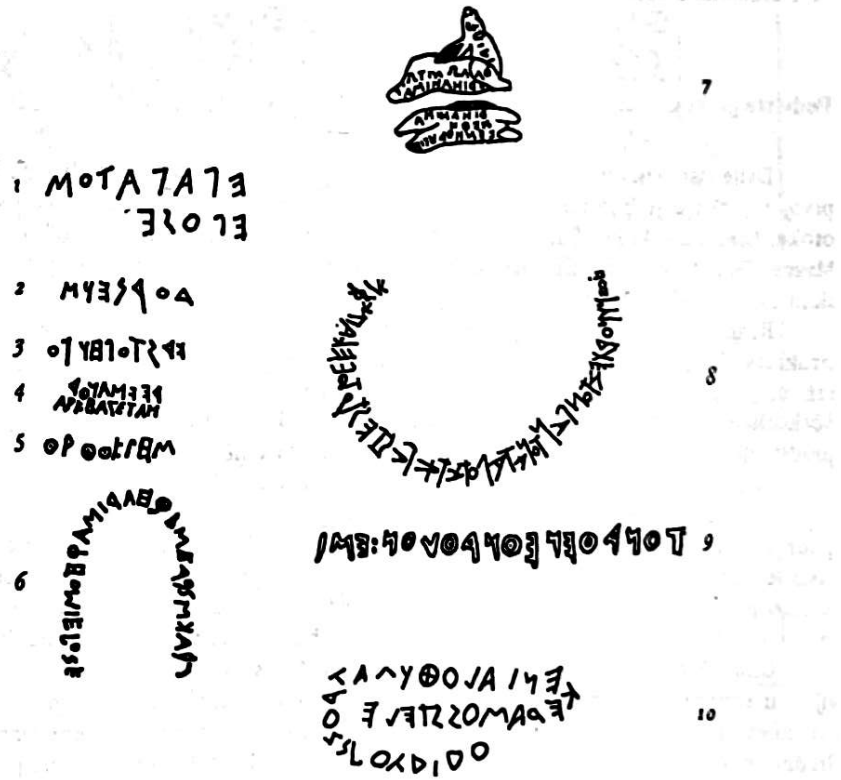

Rani grčki natpisi pisani zdesna ulijevo: 1–6. natpisi iz Thire; 7. jonski votivni natpis posvećen Apolonu; 8–10. natpisi iz Atene.

Poput većine semitskih alfabetskih pisama i najranije grčko alfabetsko pismo pisalo se zdesna ulijevo, što je (u 6. stoljeću pr. n. e.) zamijenjeno *bustrofedonom*, a svaki od ta dva stila pisao se u vodoravnim recima što su ponekad na podlozi za pisanje tekli odozdo prema gore. Sačuvalo se nekoliko ranih natpisa, na kojima pismo teče slijeva udesno. Negdje poslije godine 500. pr. n. e. na grčkim se natpisima bez iznimke pisalo slijeva udesno i odozgo prema dolje.

U vrijeme kada Grci bijahu tek prilagodili alfabet, slova *bēt, gimel, daleth, z'ayin, kāp̄, lamed, mem, nun, pe, reš i tau* (da ih nazovemo njihovim semitskim imenima) bila su preuzeta bez mijenjanja njihovih fonetskih vrijednosti, budući su izražavala glasove zajedničke i semitskom i grčkom jeziku. Najvažnije promjene bile su sljedeće: 1) revolucionarna pretvorba semitskih slova *'ālep̄, hē', wāw, yôḏ, 'ayin* u samoglasnike *alfa, epsilon, ipsilon, jota i omikron;* 2) preradba sibilanata kojih u semitskim pismima ima mnogo; 3) stvaranje simbola koji bi predstavljali one glasove grčkoga jezika koji ni približno nisu bili izraženi bilo kojim od semitskih slova, tj. *phi, psi, khi i ksi;* 4) preuzimanje nekih semitskih slova za ponešto drukčije grčke glasove: *ṯêth* (tvrdo *t*) za *th*, drugotan oblik od *wāw* za *digamma* i *qôph* (emfatičko *k*) za *koppa* (oblik što se razlikovao od oblika *kappa*, koji je, međutim, u 5. stoljeću pr. n. e. nestao iz istočnih grčkih pisama, održavši se u zapadnima kao brojka 90).

Podvrste grčkoga pisma

Dvije osnovne grane ranoga grčkoga pisma bijahu istočna i zapadna podvrsta. U prvoj najvažnije je bilo jonsko pismo, a tu su još pripadala pisma Male Azije i susjednih otoka, Ciklada i Atike, Sikiona i Argosa te Megare, Korinta i jonskih kolonija Graecie Magne. Drugotnu granu istočne podvrste sačinjavala su pisma kojima se pisalo na dorskim otocima Thiri, Milosu i Kreti.

Razlika između ovih dviju podvrsta bila je u različnosti pojedinosti a ne osnovne strukture. Tako se u zapadnim pismima koja bijahu preuzela semitsko *ḥêth* (grleni aspirativni glas) da bi označila grčki *spiritus asper* (nešto mekši aspirativni glas), semitski *hē'* koristio i za dugo i kratko *e* u grčkom jeziku; dok je u većini istočnih pisama *hē'* predstavljalo samo kratko *e*, a za dugo *e* koristilo se slovo *ḥêth*.

Postoje neslaganja oko toga da li je starija istočna ili zapadna grana grčkoga pisma. Zapravo, ne možemo biti posve sigurni da je jednu i drugu povezivalo zajedničko podrijetlo i da one ne predstavljaju dvije podosta nezavisne prilagodbe semitskog pisma, iako je vjerojatnije da obje potječu od jednoga ranijeg prototipa. Neki znanstvenici drže jonsko pismo najstarijim. Drugi drže da se zapadna grana razvila iz istočne. Postoji neka vjerojatnost da je veoma rano pismo s otoka Thire bilo prototipom svih preostalih.

Unatoč njihovim izvornim odstupanjima, grčka su se pisma postupno počela razvijati u smjeru jednoobraznosti. Godine 403. pr. n. e. Atena je službeno prihvatila jonski miletski alfabet, a u idućih pola stoljeća taj su čin slijedile i druge kopnene države. Sredinom 4. stoljeća pr. n. e. jonsko je pismo zamijenilo gotovo sva mjesna pisma, postavši tako utvrđenim klasičnim grčkim pismom od dvadeset i četiri slova.

Rani grčki alfabeti.

Razvoj grčkoga pisma

Nakon tog vremena razvoj grčkoga pisma bio je gotovo posve izvanjski, idući u smjeru veće korisnosti, praktičnosti i prije svega ljepote. Sačuvao se klasičan stil monumentalnoga pisma istodobno kad je nastalo i više kurzivnih oblika za pisanje na takvim površinama kao što su pergament, papirus i vosak. Sredinom 3. stoljeća pr. n. e. Aristofan Bizantski uveo je tri naglaska – akut, gravis i cirkumfleks – koji se nakon toga koriste kako bi pomogli učenicima (posebice strancima) u ispravnom izgovoru riječi: to se i nadalje koristi u većini grčkih tekstova što se tiskaju danas. Važno je, naravno, spomenuti da su oni izvorno trebali označivati zvuk ili jačinu, a ne naglasak.

Na svim dijelovima nekadašnjega helenskog ili helenističkog svijeta otkriveni su nebrojeni natpisi; toliko mnoštvo da bi kratak popis bio nekoristan i obmanjiv. Dostatno je ako se kaže da oni obuhvaćaju službene odluke (kao što je nedavno otkriveni Temistoklov dekret, kojega je izravan prijepis izdan neposredno prije Salamine), godišnjake, zakonike, građanske povelje, račune hramova, zavjetne žrtve, *ostrakone*, nadgrobne natpise, kovani novac, natpise na vazama i dr. Grčkih rukopisa (antičkih i srednjovjekovnih) ima na tisuće. Sva ta građa čini osnovu za proučavanja što su poznata kao grčka epigrafija i grčka paleografija i neizrecivo je važna za sve grane povijesti – zapravo, za sve grane znanja koje imaju nekih dodira, izravnih ih neizravnih, s osnovama zapadne civilizacije.

Izdanci grčkoga pisma

Najizravniji izdanci grčkoga pisma (uzimajući ga sada kao cjelinu) bijahu oni prerađeni za jezike nehelenističkih naroda zapadnog dijela Male Azije u 1. tisućljeću pr. n. e.: pisma Licijanaca, Frigijaca, Pamfilijanaca, Lidijanaca i Karijanaca. Među ovima prva su tri izravno ovisila o Grcima. Lidijansko i karijansko pismo bijahu pod njihovim snažnim utjecajem, ali su sadržavala i znatnu primjesu izvornoga izumiteljskog dara u prvom a kretskih, ciparskih i mjesnih oblika u drugom slučaju.

Koptsko pismo

Koptsko pismo bijaše drugi neeuropski izdanak grčkoga pisma i jedini koji se koristio u Africi. Među njegovih trideset i dva slova dvadeset i pet ih je posuđeno iz grčkoga uncijalnog pisma, dok je sedam slova bilo preuzeto iz posebne kurzivne varijante egipatskoga demotskog pisma (da bi se izrazili koptski glasovi koji ne postoje u grčkom jeziku).

Etruščansko pismo

Ali najvažniji izdanak grčkoga pisma bijaše njegova prilagodba gotovo zasigurno neindoeuropskom jeziku Etruščana. Taj se događaj zbio veoma rano, nepuna dva stoljeća nakon što su sami Grci prvotno bili prilagodili semitsko pismo; vjerojatno u 8. stoljeću pr. n. e. To se dogodilo u vrijeme kada se grčko pismo vjerojatno još nije bilo

razgranalo u svoje osnovne rane grane, kao što to pokazuje Marsilijanska ploča. Taj jedinstveni dokument, ploča od slonovače iz 8. ili ranoga 7. stoljeća pr. n. e., pronađena u mjestu Marsiliana d'Albegna (a sada se čuva u Arheološkom muzeju u Firenci), vjerojatno je služio u pedagoške svrhe. Duž gornjeg ruba ploče pomno je urezano cijelo prototipno etruščansko pismo od dvadeset i šest slova, počinjući zdesna ulijevo. Dvadeset i dva semitska slova poredana su točnim semitskim redoslijedom, a slijede četiri dodatna grčka slova. Po tome možemo pretpostaviti da je ono također bilo i prototipno grčko pismo.

Poput semitskog pisma i ranih grčkih pisama, etruščansko se pismo tijekom cijele svoje povijesti pisalo gotovo dosljedno zdesna ulijevo, iako je nekoliko sačuvanih natpisa pisano *bustrofedonom.*

Etruščansko pismo poprimilo je svoj konačan, klasičan oblik krajem 5. stoljeća pr. n. e., s ukupno dvadeset slova: četiri samoglasnika (a, e, i, u) i šesnaest suglasnika (g, v–digamma, z, h, th, l, m, n, p, san, r, s, t, ph, kh i f). U tom obliku pismom se pisalo sve do prvoga tisućljeća n. e.; premda je ono, s gubitkom etruščanske političke nezavisnosti pod Rimljanima i sve bržom zamjenom etruščanskog pisma latinskim, postupno nestajalo iz uporabe. Posljednji etruščanski natpisi, koji se mogu datirati, potječu iz ranoga 1. stoljeća n. e. Jezik se zadržao nešto dulje; ali kada je car Klaudije otpočeo sa svojim etruščanskim istraživanjima u 1. stoljeću n. e., ono je već bilo postalo muzejskim predmetom.

Posljednjih godina nije postignut gotovo nikakav napredak u dešifriranju etruščanskog pisma. Osnovna sintaksa toga jezika ostaje nepoznatom; osim poneke riječi, onih nekoliko sačuvanih, nešto duljih etruščanskih natpisa i nadalje nije odgonetnuto i ne može se odgonetnuti, iako se može čitati gotovo deset tisuća veoma kratkih natpisa nabožne i pogrebne naravi.

Mesapijsko pismo

Poslije etruščanskoga, mesapijsko je pismo najraniji europski izdanak grčkoga pisma. Izvorno ilirsko pleme, Mesapijci, iselili su preko Jadranskoga mora u predrimska vremena i nastanili se u "peti" Italije, području što otprilike odgovara današnjoj Apuliji. Pouzdano se zna da je mesapijsko pismo izravno preuzeto od Grka, iako još nema znanstvenog dogovora o tome koja je grčka vrsta ili podvrsta bila preuzeta. Taj se događaj vjerojatno zbio prije 4. stoljeća pr. n. e., a možda (premda to nije potvrđeno) čak i u 8. stoljeću.

Gotica

U 4. stoljeću n. e. vizigotski biskup Wulfila (ili Ulfila), preveo je na gotski Bibliju ("s iznimkom *Knjige kraljeva* koju je zaobišao jer je to isključivo priča o vojničkim pothvatima, a gotska su plemena navlastito uživala u ratu"). Stoga je Wulfila stvorio alfabetsko pismo općenito poznato kao gotica ili mezogotica, za koju je devetnaestak ili dvadesetak slova preuzeo iz grčkoga uncijalnog pisma, pa onda pet ili šest preinačenih znakova iz latinice, dok dva bijahu ili pozajmljena iz runskoga pisma, ili izumljena. Neki

odlomci Wulfilina prijevoda sačuvali su se u rukopisima iz 5. i 6. stoljeća, od kojih je najznatniji *Codex Argenteus*. Tu se očuvalo ono što je nekoliko stoljeća bilo najstarijim sačuvanim primjerom teutonskoga govora. Ali ta rana vizigotska civilizacija, sa svojim specifičnim jezikom i pismom, nije ni najmanje utjecala na dalji razvoj germanske kulture.

Slavenska pisma

Od pisama izvedenih iz grčkoga pisma mnogo su važnija dva rana slavenska pisma koja bijahu stvorena u 9. stoljeću n. e.: ćirilica i glagoljica.

Ćirilica

Ćirilsko se pismo zasnivalo na grčkomu uncijalnom pismu iz 9. stoljeća, i bijaše izumom jednoga od dvojice braće (zapravo, sv. Ćirila–Konstantina, učenijeg od njih dvojice). Ono se sastojalo od ukupno četrdeset i triju slova, od kojih je većina bila istovjetna s grčkim slovima po izgledu te njihovoj glasovnoj i brojčanoj vrijednosti: ali iznimno obilje glasova u slavenskim jezicima zahtijevalo je dodavanje novih znakova. Neki od tih znakova bijahu preinake grčkih slova; drugi bijahu grčka slova povezana ligaturama ili pak njihove jednostavne kombinacije. Dva hebrejska slova *ṣādê* i *šîn* bijahu preoblikovana u ćirilska slova za glasove *č*, *š* i *šč*.

Ćirilica je, uz manje preinake u svakomu pojedinom slučaju, postala nacionalnim pismom svih onih slavenskih naroda koji su prihvatili vjeru od Bizanta: Bugara, Srba, Rusa, Bjelorusa i Ukrajinaca. Neko vrijeme bila je prihvaćena i u rumunjskom jeziku. Preko ruskog pisma kao posrednika postala je pismom određenog broja ugro–finskih, turskih, iranskih i drugih naroda što žive unutar današnjega Sovjetskog Saveza.

Za slavenske narode, kao i u slučaju arapskog pisma i nekih izdanaka aramejskog pisma, možemo postaviti općevažeće načelo da "pismo slijedi religiju". Rusi, Bjelorusi, Ukrajinci, Bugari i Srbi prihvatili su ćirilicu zajedno s grčkom pravoslavnom vjerom. Rimski katolicizam donio je uporabu latinice Slovencima, Hrvatima, Česima, Slovacima, Poljacima i Lužičkim Srbima. Granična crta za pismo i vjeru teče izravno kroz slavenske zemlje i "siječe" srpskohrvatski – jedinstveni jezik koji posve različno pišu grkopravoslavni Srbi i rimokatolički Hrvati.

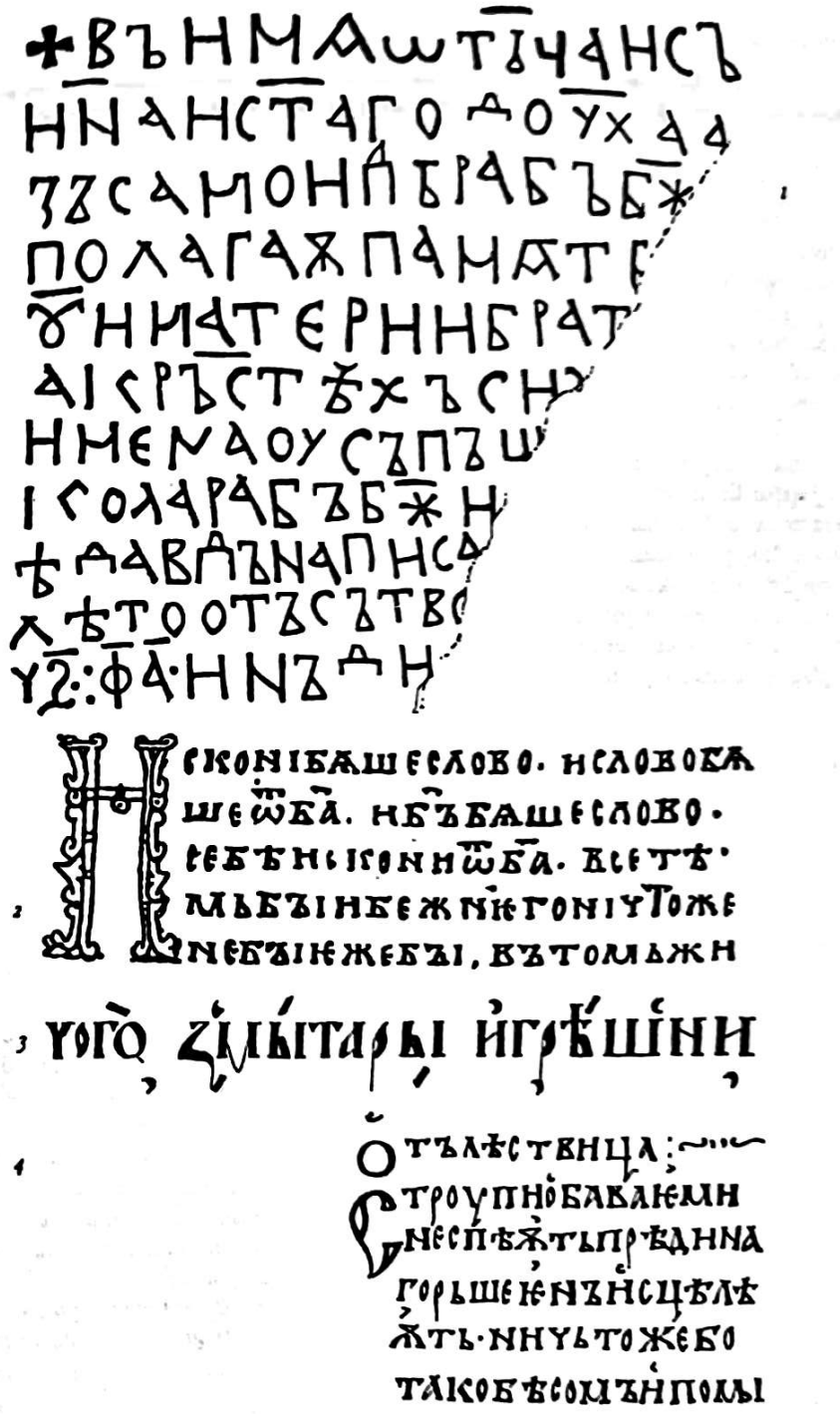

Ćirilska pisma: 1. najstariji sačuvani natpis sa "Samuilova kamena" iz godine 993. n. e. 2. primjerak iz Svjatoslavova zbornika iz godine 1073. 3. iz jednog evanđelja iz Galicije, godina 1144. n. e. 4. iz Potarskog evanđelja, godine 1561.

Glagoljica

Glagoljica se sastoji od četrdeset slova koja se *izvanjski* krajnje razlikuju od grčkog i ćirilskog pisma. Znakovi su veoma simetričnog, stiliziranog i geometrijskog oblika, sastojeći se od likova kao što su četverokuti, trokuti i krugovi te s malim repolikim dodacima. Pri pisanju tog pisma nisu se koristile ligature.

Međutim, glasovne vrijednosti glagoljičkih simbola istovjetne su s onima u ćirilici. Stoga nema dvojbe da su oba pisma veoma srodna, iako je točna narav te srodnosti još i sad prijeporna. Nije posve nemoguće da je sv. Ćiril stvorio oba pisma.

Povijest glagoljice napose je povezana s vjerskom poviješću slavenskih naroda zapadnog dijela Balkanskog poluotoka. U drugoj polovici 9. stoljeća u Moravsku Kneževinu zajedno sa slavenskim bogoslužjem bilo je uvedeno pismo (taj oblik glagoljice bijaše poznat kao rana ili "bugarska" glagoljica); ali kad je Katolička crkva prognala slavensko bogoslužje, ovo pismo nestaje iz Moravske. Bilo je prihvaćeno (zajedno sa slavenskim bogoslužjem) u Bugarskoj i Hrvatskoj te se proširilo duž dalmatinske obale, na jugu u Crnu Goru i prema zapadu u Istru. Uskoro ga je iz grkopravoslavnih slavenskih zemalja "izbacila" ćirilica, ali su se njime i nadalje služili katolici zapadnog dijela Balkanskog poluotoka, koji su također nastavili uporabom slavenskog bogoslužja unatoč negodovanju rimokatoličke hijerarhije. Naposljetku glagoljica je od Crkve dobila posebno dopuštenje i još sada se koristi kao liturgijsko pismo u nekim dalmatinskim i crnogorskim vjerskim općinama. Procvala je na kratko vrijeme u 16. i 17. stoljeću kada su glagoljske tiskare postojale u Veneciji, Rijeci, Rimu, Tübingenu i dr.

LATINICA

Etruščansko pismo imalo je niz izdanaka, uključujući pisma kojima se služio italički živalj drevne Italije (Oski, Umbri, Sikulci, Falisci) te neitalička plemena poput Picenâ. Runsko pismo sjeverne Europe i ogamska pismena kojima su pisali Kelti na Britanskom otočju možda su se isto tako razvili iz etruščanskog pisma, preko njegove sjeverne (ili alpske) grane. Ali svakako najvažniji izdanak etruščanskoga pisma bila je latinica.

Prilagodba etruščanskog pisma latinskom jeziku vjerojatno se zbila negdje u 7. stoljeću pr. n. e. Iz toga je stoljeća Prenestinska fibula, zlatan broš s natpisom što teče zdesna ulijevo i glasi: *manios: med : fhefhaked : numasioi*, to jest, *Manius me fecit Numerio*, "Izradio me Manij za Numerija". Najzanimljivije obilježje tog natpisa jest način kombiniranja slova *F* (grčki *digamma*, što se izgovaralo kao *V*) i znaka *h* da bi se prikazao latinski glas *f*. To bijaše jedan od triju etruščanskih načina prikazivanja istoga glasa i on jasno pokazuje izvedbu latinice iz etruščanskog pisma. Štoviše, prisustvo slova *d* i *o* na tom natpisu potvrđuje da se posudba zbila na veoma ranom stupnju razvoja etruščanskog pisma, budući su oba ta slova poslije nestala iz uporabe.

S kraja 7. ili početka 6. stoljeća pr. n. e. posjedujemo čuveni *cippus* pronađen na rimskom Forumu. Na njegovim četirima stranama nalaze se fragmentarni ostaci natpisa na *bustrofedonu*, od kojeg se samo nekoliko riječi može pročitati. Drugi jedan natpis iz 6. stoljeća, ispisan na vazi što je pronađena u blizini Kvirinala u Rimu, još je pisan zdesna ulijevo.

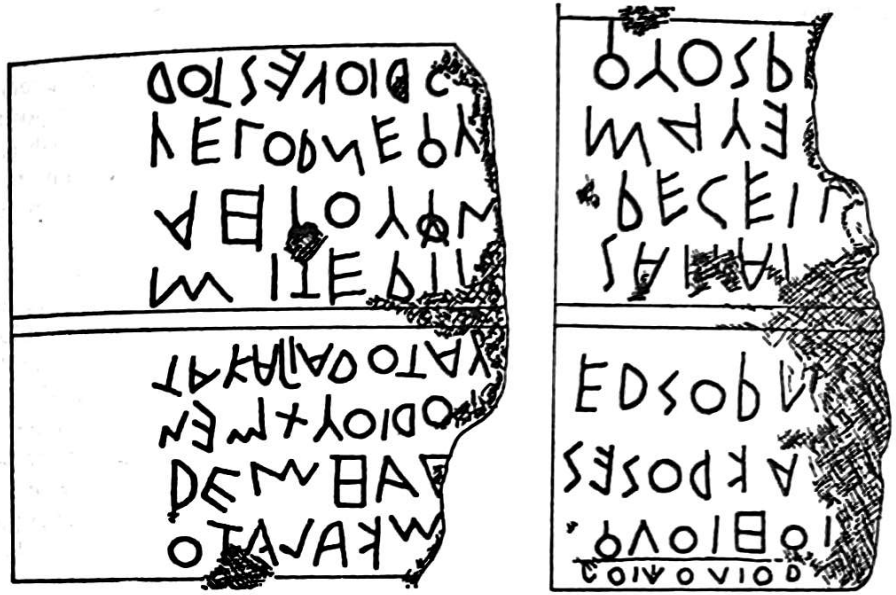

Četiri strane cippusa s rimskoga Foruma.

Od dvadeset i šest etruščanskih slova Rimljani su preuzeli samo dvadeset i jedno slovo, dok su preostala tri pretvorili u brojeve. *Theta* (⊙) je pretvoreno u C, C (100), *fi* (Φ) u ↀ, M (1000), /polu–fi postade D (500)/, a *chi* (Ψ) je pretvoreno u ⊥, L (50). Uveden je i niz drugih promjena: 1) starogrčko *zeta*, koje nije predstavljalo nijedan glas starolatinskog jezika, konačno je odbačeno, a njegovo mjesto zauzelo je novo slovo za glas *g* (C kojem je dodana poprečna crtica da bi se oblikovalo G; 2) od triju etruščanskih glasova *s* održalo se samo grčko *sigma;* 3) etruščanski oblik slova *gamma*, koji su Etruščani upotrebljivali za glas *k* (koji oni nisu razlikovali od glasa *g*) Rimljani su prvotno koristili i za glasove *k* i *g*, pa čak i nakon što je utemeljen novi oblik G (312. godine pr. n. e.), *C* je i nadalje predstavljalo *g* u poznatim kraticama kao što su CN (za Gneja) i C (za Gaja). Bilo je i nekoliko drugih manjih izmjena.

Pošto su u 1. stoljeću pr. n. e. Rimljani zauzeli Grčku, oni su preuzeli grčke simbole Y i Z kao y i z, kako bi olakšali transliteraciju grčkih riječi u latinske, stavivši ih na sâm kraj alfabeta. Prije no što se zbio ovaj posljednji događaj, ali kad je već poprimilo svoj manje–više konačan oblik, latinsko je pismo glasilo: A, B, C (s glasom *k*), D, E, F, G, H, I, K, L, M, N, O, P, Q, P (izvorni oblik slova R, izvedenog iz oblika grčkoga slova *rho*), S, T, V, X. Pošto su dodani glasovi Y i Z, ukupan broj slova u pismu iznosio je dvadeset i tri.

Nakon tog vremena latinica je u osnovi ostala nepromijenjena. Dopune koje su pokušali Verije Flak i car Klaudije, nisu se ukorijenile. Srednjovjekovno dodavanje slova *U*, *W* i *J* bijahu zapravo varijante postojećih latinskih slova V i I. Povijest latinice nakon prvoga stoljeća pr. n. e. sastoji se iz njezine prilagodbe različnim jezicima i izvanjskih preobrazbi slovâ u kurzivnom stilu.

Rimska kapitala

Čudnovato je što rimska kapitala, oblik pisanja koji se u vrijeme Carstva uporabljivao s takvom neprispodobivom djelotvornošću u monumentalne svrhe i koji je postao sinonimom točnosti i veličanstvenosti, ima tako neprivlačno djetinjstvo. U prvih šest stoljeća svojega postojanja rimsko je pismo nedojmljivo za oko. Tek u 1. stoljeću pr. n. e. počinju se zapažati znakovi sjaja koji će doći. Tijekom cijeloga tog razdoblja pismo koje sada nazivamo kapitalom koristilo se i za monumentalno i književno pisanje: i za pismo koje se urezivalo u kamen i pismo kojim se pisalo na papirusu ili pergameni.

Posebne odlike monumentalnog pisma oduvijek bijahu stalnost, skladnost, ravnomjernost i dojmljivost. Ta su obilježja sve više postizavala i usavršavala rimska velika slova, dok se nisu razvila u monumentalno pismo kakvo svijet još nije vidio. To navlastito važi za pismo koje poznajemo pod imenom "lapidarna" kapitala, što je jedna od triju glavnih varijanata tog pisma. Ova je svoje najveće savršenstvo postigla u pismu *kvadratne kapitale* u 1. i 2. stoljeću n. e. Ta slova bijahu jednako visoka, pomno raspoređena između usporednih crta–vodilja, a većina njih bijahu ili uglata ili proporcionirana na odgovarajući način. Neka su slova imala završnu crtu koju sada poznajemo pod nazivom "serif", što je okomito presijecala završetke poteza. Lijep primjer pisma *kvadratne kapitale* jest natpis na postolju Trajanova stupa (godine 114. n. e.) u Rimu.

Druge dvije varijante rimske kapitale prilagođene su pisanju perom i stilusom: 1) prekrasna knjižna kapitala, ne toliko kruta kao lapidarno pismo i ponešto zaobljena oblika; te 2) rustikalna kapitala koja nije bila tako usavršena kao lapidarno pismo, ni tako zaobljena kao knjižna kapitala, ali se njome lakše i brže pisalo.

Kurzivno pismo

Dok su obilježja monumentalnog pisma bila stalnost, skladnost, ravnomjernost i dojmljivost, obilježja pisma koje će se koristiti u svakodnevne svrhe – pravosudne, trgovačke i društvene – idu više u red korisnog i mogu se sažeti jednom riječju: *brzina*. Stoga su se kapitalna pisma neprestance preinačivala u pismo kojim se pisalo ne na kamenu već na drugim podlogama, stvarajući na kraju pravu kurzivnu latinicu. Do nas je doprlo samo veoma malo ranih primjera tog pisma, što je rezultat više ili manje propadljivih podloga na kojima se pisalo: dostatno da bi se pokazalo kako su postojale posebne kurzivne varijante (npr. pompejska varijanta i varijanta Alburna Majora u Daciji) te da se staro kurzivno pismo može podijeliti u kurzivnu majuskulu, kurzivnu minuskulu i polukurzivnu minuskulu.

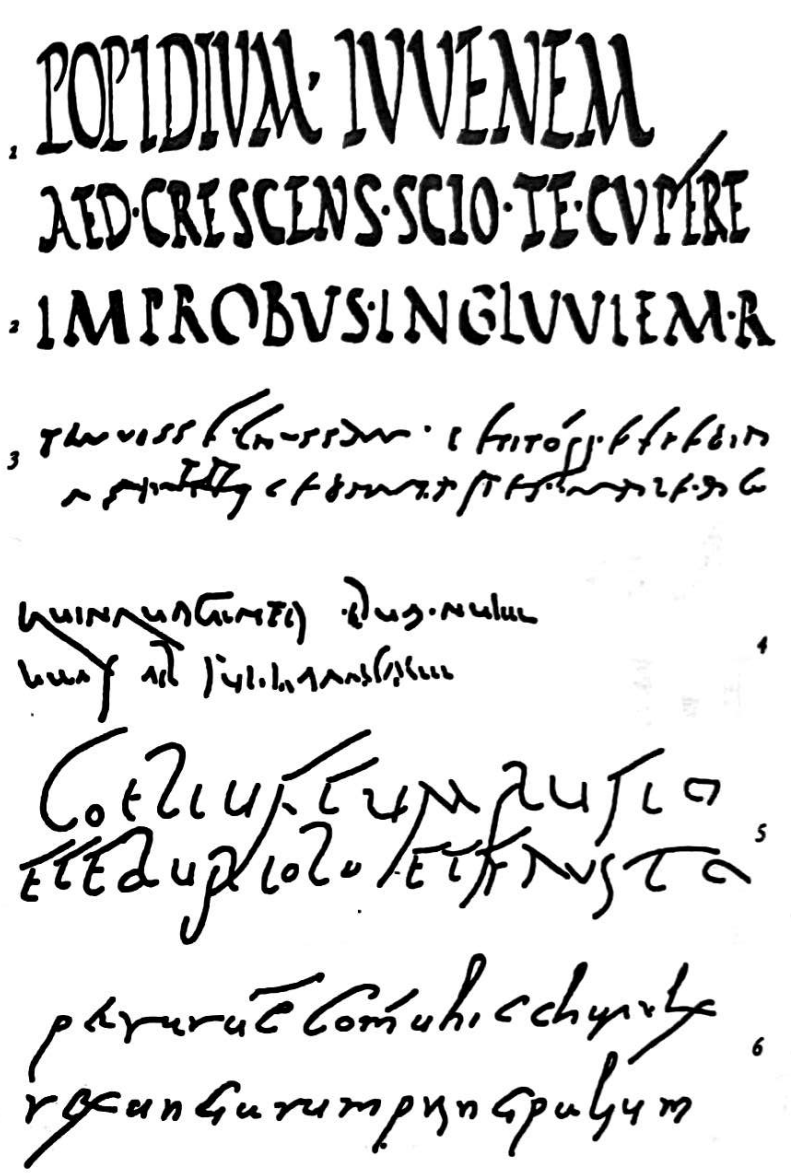

Varijante rimske kapitale i kurzivnih pisama: 1. rustična kapitala sa zidnog natpisa (Popidium luvenem aed/ilem/ crescens scio te cupere), iz godine 79, Pompeji; 2. rustična kapitala Vergilijeva rukopisa iz 5. stoljeća (improbus ingluviem R/anisque/); 3. kurzivna majuskula s jednog papirusa (tenuisse caussam petitori expedia/t/(intercedant ispravljeno u) ne procedant artes male ag/entibus/) iz godine 51–54, Berlin; 4. kurzivna majuskula s voštane pločice /quinquaginta dua num mos ob fullonicam/ iz godine 57, Napulj; 5. grafit pisan kapitalnom majuskulom /Coelius cum Rufio et Eberiolo et Fatsto/, iz godine 79, Pompeji; 6. kurzivna minuskula iz "Papyrusa Manni XC" /Petrus vir clarissimus comuhic chartula rex unciarum principalium/, 7. stoljeće n. e., Ravenna.

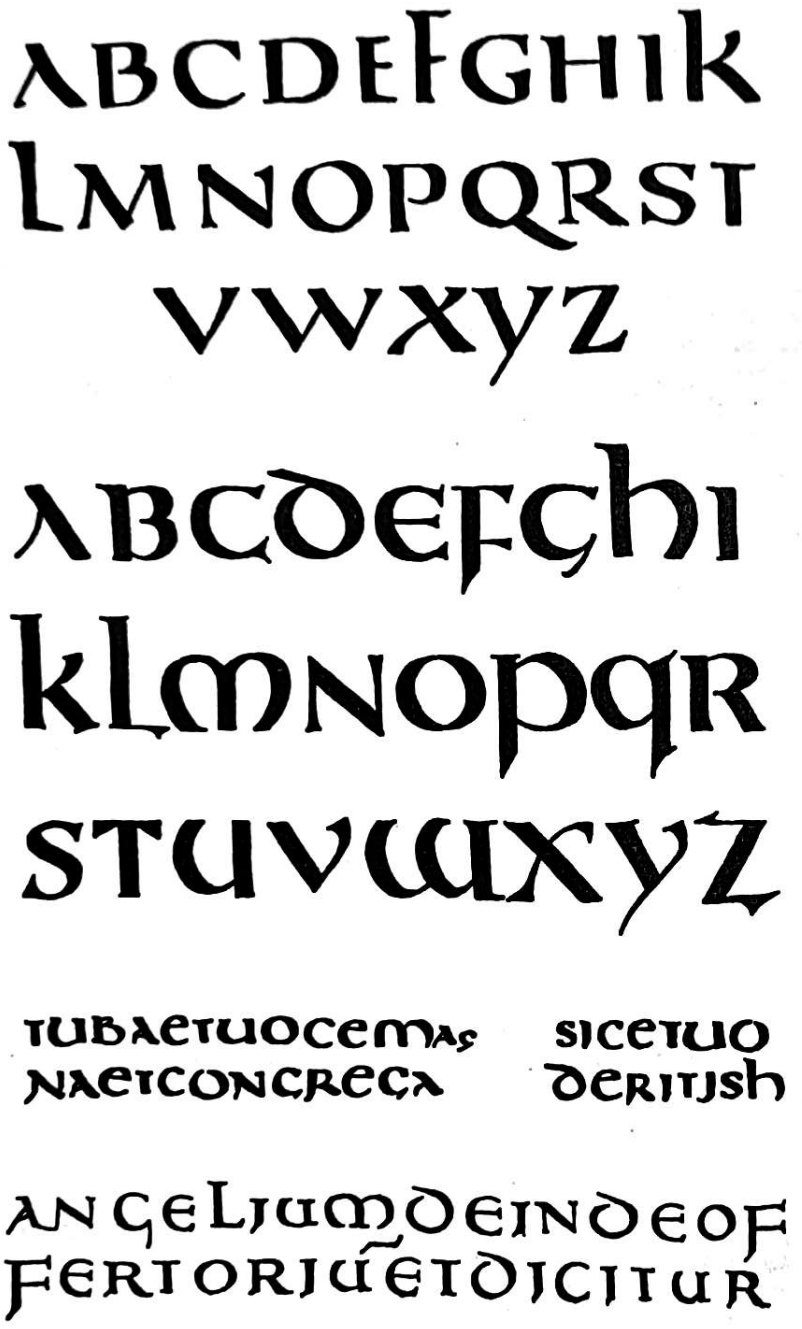

Latinička knjižna kapitala i uncijala: 1. otmjena rimska knjižna kapitala, 4. stoljeće; 2. knjižna uncijala iz 5. stoljeća; 3. knjižna uncijala, 8. stoljeće; 4. kasna knjižna uncijala.

Međustilovi

Između monumentalne i kurzivne latinice postojalo je mnoštvo oblika:

1) lapidarna i književna polukurzivna pisma što su sadržavala mješavinu lapidarnih, kurzivnih i polukurzivnih znakova;
2) rano poluuncijalno pismo koje je obuhvaćalo lapidarne, kurzivne i uncijalne znakove;
3) krasan uncijalni oblik koji se pojavio u 3. stoljeću n. e. i u idućim stoljećima bio glavnim književnim pismom;
4) kasni poluuncijalni oblik, pismo kojim se pisalo ponešto lakše, a uporabljivalo se od 5. do 9. stoljeća n. e. Najizrazitije obilježje uncijalnih slova bio je, naravno, njihov karakterističan zaobljen izgled zbog čega je to pismo moglo idealno poslužiti u kaligrafiji.

"Nacionalni" kurzivni stilovi

Konačnim raspadom Rimskoga Carstva zbile su se znatne promjene u razvoju latinskoga kurzivnog pisma. Na različnim mjestima širom zapadne Evrope pjavili su se "nacionalni" stilovi pisanja kurzivnom minuskulom koje moramo tako nazvati i pored opasnosti od blagog iskrivljivanja. To su:

1) Talijanska polukurzivna minuskula, izdanak rimske kurzive koja se od 7. do 9. stoljeća uporabljivala širom Italije. Njezini su izdanci varijante kao što su lombardska (te posebice pavijanska) minuskula, kurzivna pisma Amalfija, Gaete, Napulja, Lucce i Firence, veoma važno ravensko pismo, papinsko kurijalno pismo, prekarolinško književno pismo sjeverne Italije (koje se u 8. i 9. stoljeću proširilo u Francuskoj i Njemačkoj) te prekrasna beneventana koja se koristila u južnoj Italiji i Dalmaciji i koja je nadživjela sve druge varijante.
2) Merovinško pismo koje se od 6. do 8. stoljeća koristilo na području današnje Francuske.
3) Vizigotica, kojom se u 8. i 9. stoljeću pisalo u Španjolskoj, a koja se bila proširila i u Italiji.
4) Germansko prekarolinško pismo, veoma ograničeno vremenom i prostorom (od 8. do 9. stoljeća n. e.).
5) Najljepše od svih nacionalnih stilova bilo je inzularno ili anglo–irsko pismo. Razvilo se iz poluuncijalnoga književnog pisma ranih kršćanskih misionara na Britanskim otocima a ne izravno od kurzivne minuskule kao kontinentalni stilovi. Postojale su dvije glavne varijante tog pisma:
   a) irsko pismo koje se uporabljivalo već u 6. stoljeću i koje je, kako tvrde neki učenjaci, uveo iz Galije sam sv. Patrick. Ono se uporabljivalo u cijelomu srednjem vijeku, razvivši se u moderno irsko pismo.
   b) anglosaksonsko poluuncijalno pismo koje se razvilo iz irskoga u 7. i 8. stoljeću, u doba kad se za pisanje rukopisa i kodeksa još pretežno uporabljivala rimska uncijala. Koristilo se za pisanje latinskih tekstova negdje do 940. godine n. e. te za pisanje anglosaksonskih još nakon normanskog osvajanja. Anglosaksonski se alfabet razlikovao od latinice poglavito po dodavanju triju slova s glasovnim vrijednostima *w*, *th* i *dh*. Tzv. znak *trn* (ð) nestao je tek uvođenjem tiskarstva u Engleskoj; *wen* (y) zamijenjen je glasovno istovjetnim *w*.

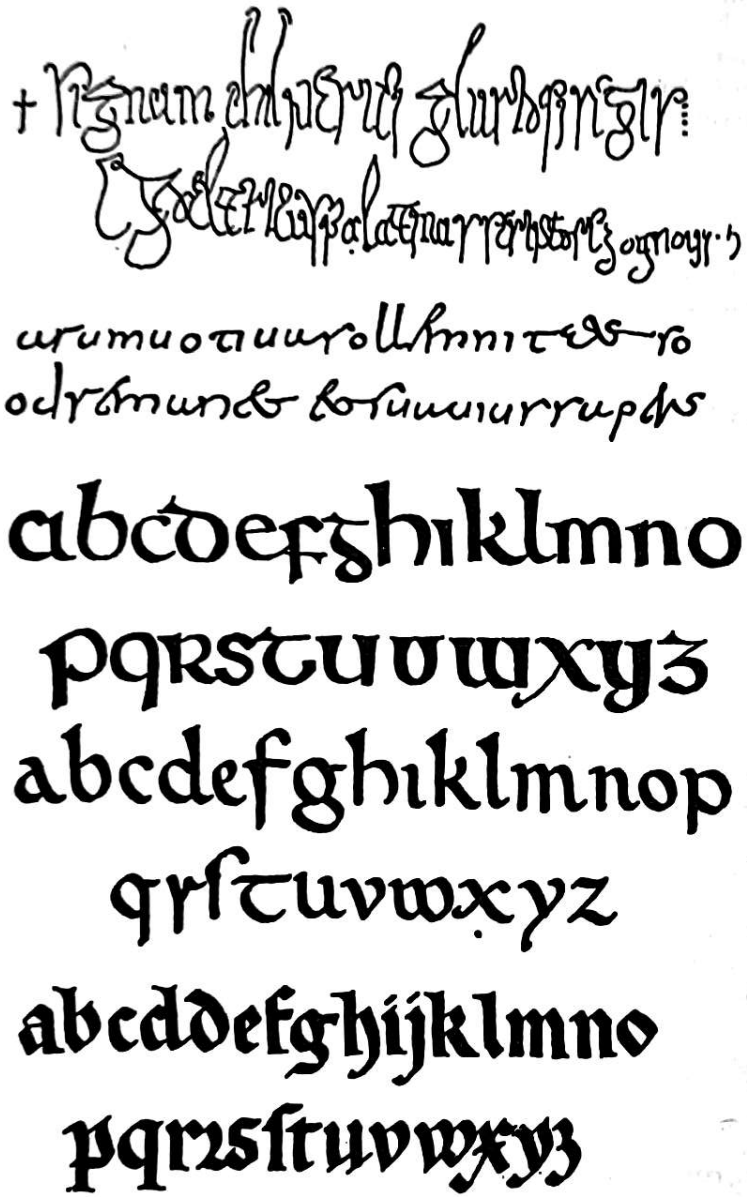

Različni oblici latinske poluuncijale i minuskule: 1. završetak jednoga merovinškog dokumenta iz godine 583; 2. polukurzivno pismo iz St. Maximusa (prum votiva solemnitate so/let qu/od remanet et suavis sapere), 8. stoljeće, Ambroziana, Milano; 3. otmjena knjižna poluuncijala, Book of Kells *iz godine 800; 4. Karolinška knjižna minuskula, 9. stoljeće; 5. knjižne "crne pismena" iz 14. stoljeća.*

Karolinško pismo

Karolina ili karolinško pismo uvedeno je u uporabu u cijelomu Franačkom Carstvu u doba Karla Velikoga, iako nije poznat točan udio koji su Karlo Veliki i Alcuin iz Yorka imali u njegovu stvaranju. Nema sumnje da je anglo–irski stil u znatnoj mjeri utjecao na njegov izum.

U 9. i 10. stoljeću karolinško je pismo postalo glavnim knjižnim pismom zapadne Europe: ono je odgovorno za miješanje majuskula i minuskula u današnjim europskim pismima. Kao službeno pismo karolinške carske vlade te (na neko vrijeme) i ureda Svetoga Rimskoga Carstva uvelike se koristilo sve do 12. stoljeća, a iz njega su se razvile pokrajinske franačke, talijanske, njemačke i engleske varijante. Najznatnija među njima bilo je pismo winchesterske škole, pismo osobito čista i čitka oblika.

Neki kasniji izdanci karolinškog pisma jesu:

Crna pismena

1) "Crna pismena" ili "gotica" kojom se do 16. stoljeća pisalo u sjeverozapadnoj Europi, uključujući i Englesku. Tu već možemo vidjeti neka obilježja pisama nakon 12. stoljeća: način na koji su slova postupno poprimala različne oštre oblike, jer se pero počelo naginjati dok se pravio potez. Njemački tiskari preuzeli su "crna pismena" kao svoje osnovno tiskarsko pismo: rezultat toga bio je da se ono, nakon 16. stoljeća, počelo koristiti u Njemačkoj kao "nacionalno pismo" i tek u posljednjih nekoliko desetljeća ono je počelo uzmicati pred uobičajenim tipom zapadnoeuropskih tiskarskih slova.
2) Obla "crna pismena" koja se koriste u Italiji pošto je uvedena humanistička talijanska kurzivna minuskula u 15. stoljeću.

Rimska tiskarska slova i kurziv

Taj je oblik pisanja bio jedan od najtrajnijih proizvoda renesanse u Italiji. Temelji se na ranijoj obloj minuskuli koja se pogrešno držala pismom klasičnoga rimskog razdoblja pa je zato prozvano *antiqua*. Prvotno se ono koristilo samo za književnu proizvodnju dok je drugotni oblik – jednako lijep ali ne i tako čitljiv – služio za zadovoljavanje svakodnevnih potreba. To se renesansno pismo razvilo u dvije glavne varijante:

1) venecijansku minuskulu sada poznatu kao *kurziv*, koja se nekoć držala imitacijom Petrarkina rukopisa, i koja je vjerojatno najsavršeniji i najčitkiji oblik tiskarskih slova koji je ikad izumljen; te
2) rimski tiskarski slog, koji je usavršen u sjevernoj Italiji, poglavito u Veneciji, a koristio se u tamošnjim tiskarama od kraja 15. stoljeća; odatle se proširio u Nizozemsku, Englesku, Njemačku, Francusku i Španjolsku. Od tih dvaju oblika razvili su se svi tipovi tiskarskih slova koja danas obično uporabljuju tiskari na Zapadu.

Prilagodbe latinice

Papinski izaslanici i misionari Rimske katoličke crkve prenijeli su latinski jezik i različne vrste latinice u sve dijelove zapadne, središnje i sjeverne Europe, potvrđujući, jačajući i šireći u tom pogledu, i ne samo u tom, utjecaj propaloga Rimskog Carstva. Zbog toga su danas nacionalna pisma većine evropskih naroda prilagodbe latinice teutonskim, romanskim, slavenskim i ugro–finskim jezicima. Često je to povlačilo za sobom veće ili manje izmjene, dodavanja, uništenja i preinake, ali osnovna struktura i načelo alfabeta nikad nisu bili povrijeđeni; zapravo, to je ostalo nepromijenjeno još od nastanka alfabeta u 2. tisućljeću pr. n. e.

U novije vrijeme alfabet je, u latiničkoj verziji što obuhvaća dvadeset i devet slova, s jedinstvenim uspjehom uveden u Tursku Kemala Atatürka.

Djelatnost kršćanskih misionara i kolonijalno širenje u 19. stoljeću pronijeli su to pismo u daleku Afriku i Aziju, kao što su se nekoć aramejski i arapski ogranak alfabeta širili trgovinom, protureformacijskim pokretom i osvajanjem. Ni u jednoj svojoj varijanti alfabet nije izgubio ništa od dinamizma koji ga je već bio pronio tako daleko: njegovo "osvajanje" još je možda nepotpuno – podsjećamo, primjerice, na Kinu i Japan.

Nedavno odgonetavanje pisma Maya

Proučavanje pisma Maya doživjelo je nov razvoj u Sovjetskom Savezu nakon posljednjeg rata, posebice u posljednjim godinama. U članku objavljenom u ruskom časopisu *Sovjetska etnografija*, 1952, br. 3, te u knjizi objavljenoj 1955. *(Pismo drevnih Maya*, na ruskom i španjolskom, Akademija znanosti SSSR-a, Moskva, 1955), J. V. Knorozov razlikuje sljedeće skupine glifova Maya: 1) ideogrami kojih nema mnogo budući su simboli Maya ponajvećma fonetski; 2) samoglasnici, kao *a, o, e, i, u* koji se uglavnom uporabljuju da bi se prikazao početni ili završni samoglasnički glas, a rijetko samoglasnik u sredini riječi; 3) silabički simboli što predstavljaju samoglasnik iza kojeg dolazi suglasnik (*ah, ak, et*); 4) alfabetsko–silabički znakovi koji se ponekad koriste samo kao suglasnici – na kraju riječi, kao npr. *(pa)k, ku(tz), (ku)k* – a katkad kao slogovi na početku riječi, kao npr. *ka(m), tzu(l), ku(ch); 5*) silabički simboli što predstavljaju skupine suglasnik–samoglasnik–suglasnik (kao npr. *bal, nal, thul*). Međutim, njegove zaključke nisu dosad prihvatili najuvaženiji stručnjaci na tom području. Nedavno je S. Sobolev izvijestio u časopisu *Sovjetski Savez* o postignuću trojice mladih učenjaka (Jevreinov, Kosarev i Ustinov) koji su, radeći pod pokroviteljstvom Sibirskog odjela Sovjetske akademije znanosti, uz pomoć elektroničkih računala, uspjeli odgonetnuti oko 40% dresdenskih i madridskih kodeksa ili približno 600 rečenica. To istraživanje obavljeno je u Novosibirsku; računalo je izvršilo oko milijardu operacija u dva puna radna dana, ali za tri sačuvana rukopisa bilo bi potrebno 10 do 11 milijardi operacija. Iz *Atlantide*, travanj 1961, doznajemo da su sovjetski učenjaci ustvrdili kako će ti rukopisi biti dešifrirani i objavljeni za 3–4 mjeseca. Nadajmo se da će biti tako! *Chi viverà vedrà.*

OPĆA BIBLIOGRAFIJA

Bibliografija je uređena u kronološkom nizu da bi se pokazalo kako se razvijalo proučavanje pisma od druge polovice 18. stoljeća.

W. MASSEY, *The Origin and Progress of Letters*, London, 1763.

J. DUBOIS, *Histoire abrégée de l'écriture et moyen simple d'enseigner plus facilement la coulée*, Paris–Dijon, 1772.

T. ASTLE, *The Origin and Progress of Writing* etc., London, 1784; 2nd ed., London, 1803; another edition, London, 1876.

E. FRY, *Pantagraphia*, London, 1799.

H. J. VON KLAPROTH, *Aperçu de l'orig. des divers. écritures de l'ancien Monde*, Paris, 1832.

J. N. SILVESTRE, *Paléographie universelle* etc., Paris, 1839–41; and Sir F. Madden, *Universal Palaeography*, 2 vols., London, 1850; *Alphabet–Album*, etc., Paris, 1843.

H. N. HUMPHREYS, *The Origin and Progress of the Art of Writing*, London, 1853.

L. L. DE ROSNY, *Ecritures figuratives* etc., 2nd ed., Paris, 1870.

H. WUTTKE, *Geschichte der Schrift*, 2 vols., Leipzig, 1874/5

F. LENORMANT, *Essai sur la propagation de l'alphabet phénicien dans l'ancien monde*, 2 vols., Paris, 1872–3, 1875 (posthum.).

K. FAULMANN, *Illustrirte Geschichte der Schrift*, Vienna–Pest–Leipzig, 1880.

I. TAYLOR, *The Alphabet: an Account of the Origin and Development of Letters*, 2 vols., London, 1883; 2nd ed., London, 1899.

PH. BERGER, *Histoire de l'écriture dans l'antiquité*, Paris, 1891; 2nd ed., Paris, 1892.

F. MADAN, *Books in Manuscript* etc., London, 1893.

G. H. PUTNAM, *Books and their Makers during the Middle Ages* etc., New York and London, 1896.

E. CLODD, *The Story of the Alphabet*, London, 1900; new editions, New York, 1907, 1912, 1938; Italian translation, Turin, 1903 and 1924.

Y. B. Schnicer, *Illustrated General History of the Scripts* (in Russian), St Petersburg, 1903.
J. E. Sandys, *A History of Classical Scholarship* etc., Cambridge, 1903–1908.
A. Maire, *Materials used to write before the Invention of Printing*, Washington, 1904.
W. Lotz, 'Die Erfindung der Schrift', *Velbag. und Klass. Monatsschr.*, 1904.
F. N. Skinner, *Story of the Letters and Figures*, Chicago, 1905.
F. Ballhorn, *Alphabete orientalischer und okzidentalischer Sprachen*, 14th ed., Leipzig, 1906.
E. F. Strange, *Alphabets*, 1907.
C. Davenport, *The Book: its History and Development*, London, 1907.
F. Specht, *Die Schrift und ihre Entwicklung*, 3rd ed., Berlin, 1909.
A. Mosso, *The Dawn of Mediterranean Civilization*, London, 1910.
G. C. C. Maspero, *The Dawn of Civilization*, 5th ed., London, 1910.
C. Meinhof, 'Zur Entstehung der Schrift', *Aegyptische Zeitung*, 1911.
Th. W. Danzel, *Die Anfänge der Schrift*, Leipzig, 1912; 2nd ed., Leipzig, 1929.
E. C. Richardson, *The Beginnings of Libraries*, London and Princeton, 1914: 'Alphabet and Writing', *The International Standard Bible Encyclopedia*, Chicago, 1930.
K. Weule, *Vom Kerbstock zum Alphabet. Urformen der Schrift*, Stuttgart, 1915. (rev. ed. *Vom Kerbstock zum Alphabet. Ersatzmittel und Vorstufen der Schrift*, Stuttgart, 1921).
A. Hertz, 'Ein Beitrag zur Entwicklung der Schrift', *Archiv für die ges. Psychologie*, 1917; 'Les Débuts de l'écriture', *Revue Archéologique*, 1934.
E. Curtius, *Wort und Schrift* etc., Berlin, 1917; *Schrift und Buchmetaphorik* etc. Halle, 1942.
H. Mieses, *Die Gesetze der Schriftgeschichte*, Vienna and Leipzig, 1919.
C. F. Lehmann-Haupt, 'Zur Herkunft des Alphabets', *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 1919.
W. A. Mason, *A History of the Art of Writing*, New York, 1920.
M. Pardo, *Storia delle scritture*, Catania, 1922.
A. Hessel, 'Von der Schrift zum Druck', *Zeitschr. d. Deutsch. Ver. f. Buchwes. u. Schrift*, 1923.

A. Meillet and M. Cohen, *Les langues du monde*, Paris, 1924; 2nd ed., Paris, 1952.
Reichsdruckerei, *Alphabete und Schriftzeichen*, etc., Berlin, 1924.
H. Jensen, *Geschichte der Schrift*, Hanover, 1925; *Die Schrift in Vergangenheit und Gegenwart*, Glückstadt-Hamburg, 1935.
V. Gordon Childe, *The Dawn of European Civilization*, London, 1925; 6th ed., 1957.
W. Otto, *Handbuch der Altertumswissenschaft*, Munich, 1926; *Handbuch der Archäologie*, Munich, 1939.
W. Schmidt, *Sprachfamilien und Sprachenkreise der Erde*, Heidelberg, 1926.
H. Gressmann, *Altorientalische Texte und Bilder zum Alten Testament*, 2 vols., Berlin-Leipzig, 1926–27.
Wetzig-Seemann, *Handbuch der Schriftarten*, Leipzig, 1926.
F. B. Wiborg and others, *Printing Ink. A History*, New York, 1926.
I. W. D. Hackh, 'The History of the Alphabet', *Scientific Monthly*, 1927.
Ch. Fossey (ed.), various authors, *Notices sur les caractères étrangers anciens et modernes*, Paris, 1927; 2nd ed., Paris, 1948.
F. G. Kenyon, *Ancient Books and Modern Discoveries*, Chicago, 1927.
(Russian title and) *Proben orientalischer Schriften der akademischen Druckerei*, Leningrad, 1928.
A. von le Coq, *Buried Treasures of Chinese Turkestan*, London, 1928.
H. Guppy, 'Stepping Stones to the Art of Typography' *(Bull. of the John Rylands Library)*, Manchester, 1928; 'Human Records,' etc., *idem*, 1942.
E. Degering, *Die Schrift. Atlas der Schriftformen des Abendlandes* etc., Berlin, 1929.
C. Fougères, *Les premières civilisations*, Paris, 1929.
L. Kürz and R. Hadl, *Der naturlautliche Ursprung von Sprache und Schrift* etc., Leipzig, 1930.
A. Wodrze, 'Zum Problem der Schrift' etc., *Breslauer Dissertation*, 1930.
B. Ducati, *La Scrittura*, Padua, 1931.
H. Tentor, *Writing and the Origins of the Alphabet* (in Croatian), Zagreb, 1931.
M. Sprengling, *The Alphabet, its Rise and Development from the Sinai Inscriptions* (Excursus: A. T. Olmstead, *Excursus on the Cuneiform Alphabet of Ras Shamra* etc.), Chicago, 1931.
H. Pedersen, *Linguistic Science in the Nineteenth Cent.*, Cambridge (Mass.), 1931.

M. Sprengling, B. M. Parker, M. Diehl, 'The Story of Writing', American Council on Education, *Achievements of Civilisation*, I, 1932.
W. L. Graff, *Language and Languages*, New York, 1932.
M. Lejeune, 'La langage et l'écriture', *L'évolution humaine*, III, Paris, 1934.
G. F. von Ostermann and A. E. Giegengack, *Manual of Foreign Languages* etc., U.S.A. Government Printing Office, Washington, 1935; 4th ed., 1952.
A. B. Allen, *The Romance of the Alphabet*, London and New York, 1937.
D. Diringer, *L'alfabeto nella storia della civiltà*, Florence, 1937; *The Alphabet, a Key to the History of Mankind*, London and New York, 1948; 4th impr., 1952; *The Hand-produced Book*, London and New York, 1953; *The Illuminated Book*, London and New York, 1958; *The Story of the Aleph-Beth*, London, 1958; New York, 1960.
H. Bauer, 'Der Ursprung des Alphabets', *Der Alte Orient*, Leipzig, 1937
S. H. Hooke, 'The Early History of Writing', *Antiquity*, 1937; 'Recording and Writing', in Ch. Singer and others, *A History of Technology*, I, Oxford, 1954.
J. Friedrich, *Zeitschrift der deutschen morgenl. Gesellsch.*, 1937 and 1938; *Entzifferung verschollener Schriften und Sprachen*, Berlin-Göttingen-Heidelberg, 1954.
K. Sethe, *Vom Bilde zum Buchstaben* etc. (mit einem Beitrag von S. Schott), Leipzig, 1939.
C. L. T. Griffith, *The Story of Letters and Numbers*, London, 1939.
P. Carleton, *Buried Empires*, London, 1939.
W. F. Albright, *From the Stone Age to Christianity*, Baltimore, 1940 (and subsequent editions); *Archaeology and the Religion of Israel*, Baltimore, 1942 (and later ed.).
J. Tschichold, *Geschichte der Schrift in Bildern*, Basle, 1941; 3rd ed., 1951; *Schatzkammer der Schreibkunst*, Basle, 1945; *An Illustrated History of Lettering and Writing*, London, 1947; *Meisterbuch der Schrift* etc., Ravensburg, 1952.
M. Burrows, *What Mean These Stones?*, New Haven, 1941.
E. Curtius, *Schrift und Buchmetaphorik* etc., Halle, 1942.
T. Thompson, *The ABC of our Alphabet*, London and New York, 1942; new ed., 1945.
L. Lavelle, *La parole et l'écriture*, Paris, 1942.

W. J. Martin, *The Origin of Writing*, Jerusalem, 1942.
M. Schlauch, *The Gift of Tongues*, London, 1943.
F. Bodmer, *The Loom of Language*, London, 1943.
H. J. Uldall, 'Speech and Writing', *Acta Linguistica*, 1944.
A. C. Moorhouse, *Writing and the Alphabet*, London, 1946; new ed. under title *The Triumph of the Alphabet. A History of Writing*, New York, 1953.
C. Loukotha, *Development of Writing* (in Czech), Prague, 1946.
E. H. Sturtevant, *An Introduction to Linguistic Science*, New Haven, 1947; new ed., 1956 and 1960.
G. Contenau, *Manuel d'Archéologie Orientale*, IV, Paris, 1947.
J. G. Weightman, *On Language and Writing*, London, 1947.
A. Carlier, *Histoire de l'écriture*, Cannes, 1947.
J.-G. Février, *Histoire de l'écriture*, Paris, 1948.
G. R. Driver, 'Semitic Writing' etc. *The Schweich Lectures 1944*, London, 1948; rev. ed., 1954.
L'Imprimerie Nationale de France, *Cabinet des poinçons*, Paris, 1948.
S. Morison, *Notes on the Development of Latin Script*, Cambridge, 1949; *Aspects of Authority and Freedom in Relation to Graeco-Latin Script* etc. Lectures 1–6, privately printed, Cambridge and London, 1957.
L. Hogben, *From Cave Painting to Comic Strip*, London, 1949.
A. Fairbank, *A Book of Scripts*, Harmondsworth (Middx), 1949.
J. Boüüaert, *Petite histoire de l'alphabet*, Brussels, 1949.
O. Ogg, *The 26 Letters*, London, 1949; 2nd ed., 1961.
E. and A. Relano, *Historia gráfica de la escritura*, Madrid, 1949.
S. Wemyss, *The Languages of the World Ancient and Modern. The Alphabets* etc., Philadelphia, 1950.
M. Ras, *Historia de la escritura y grafología*, Madrid, 1951.
I. J. Gelb, *A Study of Writing. The Foundations of Grammatology*, London, 1952.
A. Finsterer (ed.), *Hoffmanns Schriftatlas* etc., Stuttgart, 1952.
M. Cohen, *L'écriture*, Paris, 1953; *La grande invention de l'écriture et son évolution*, 3 large vols., Paris, 1958.
P. D'Angelo, *Storia della scrittura*, Rome, 1953.
Ch. Higounet, *L'écriture*, Paris, 1955.
F. Denman, *The Shaping of our Alphabet*, New York, 1955.

R. Benz and U. Schleicher, *Kleine Geschichte der Schrift*, Heidelberg, 1956.
S. Strelcyn and others, *Writing and Book* (in Polish), Warsaw, 1958. Catalogue of Exhibition.
L. Ribeiro, *História das letras e dos algarismos*, Lisbon, 1959.
P. E. Cleator, *Lost Languages*, London, 1959.
S. A. B. Mercer, *The Origin of Writing and our Alphabet*, London, 1959.
R. S. Gilyarevskij and V. S. Grivnin, *Manual of World Languages and their Scripts* (in Russian), Moscow, 1960.
E. Doblhofer, *Voices in Stone*, London, 1961 (translation from *Zeichen und Wunder*, Vienna, 1957).

A (slovo, 'ālēp, alfa), 84
Abeceda, *vidi* Alfabet
Abesinija, *vidi* Etiopija
Abibalov natpis, 65
Aculhuaque, *vidi* Tolteki
Admiral Roggeveen, 50
Afganistan, 78
Afrika, 10, 14, 16, 69, 75, 79–80, 98; *vidi i* pod nazivima pojedinih zemalja
Ahemenidi, 63, 76
Ahiramov epitaf, 64–65, 73
Akađani, Akadsko pismo, 22–23, 33, 76; *vidi i* Babilonsko pismo
Akrofonetsko načelo, 66
Albright, W. F., 60, 66
Alcuin iz Yorka, 97
'Ālēp, *vidi* A
Alfa, *vidi* A
Alfabet, Alfabetsko pismo, 8, 11, 26–27, 43, 59, 60, 63–69, 70–98 ; Alfabetski pismeni sustavi, *vidi* pod nazivima pojedinih zemalja, naroda i pisama
Amatl, 57
Amerika, 53–54, 64 ; *vidi i* Sjeverna Amerika; Središnja Amerika i pod nazivima pojedinih zemalja
Amharsko pismo, 69–70
Amonićani, Amonsko pismo, 71, 76
Analitička (prijelazna) pisma, 10–11, 19, 26, 31, 39, 44, 54, 57
Anatolija, 79
Anglo–saksonska pisma, 95
Antiqua, 97
Arabija, Arapska pisma, 69–70, 78–81
Aram, Aramejci, Aramejsko pismo, 24, 59, 63, 65, 70–71, 73, 76–79, 80–82, 88
Armenija, Armensko pismo, 62, 82
Aroko poslanice, 16
Asirija, Asirci, Asirsko pismo, 19–20, 22, 64, 76, 78
Asocijativne složenice, 40
Asdrubalova spatula, 60
Atlantida, 53
Australija, 16
Australoazijci, 53
Azija, 16, 37, 52, 62–63, 76, 79, 82, 98 ; *vidi i* Mala Azija i pod nazivima pojedinih zemalja
Azilijenska kultura, 14
Azteki, Aztečko pismo, 53–54, 56–58

Babilonija, Babilonci, Babilonsko pismo, 19, 22–24, 36–37, 53, 64, 70–73 *vidi i* Akađani
Bahamski otoci, 14
Ba'lath, 66
Bali ; *vidi* Java
Balkanski poluotok, 90
Basra, 80
Behistun, 24
Beneventana, 95
Beotija, 32
Biblija, 71, 87
Bizant, 88
Bjelorusija, Bjelorusi, Bjelorusko pismo 88
Bliski istok, 53, 59, 68, 76, 78
Bosna, 79
Brahmi, Brahmansko pismo, 36, 81–82
Britanija, Britansko otočje, 53, 90, 95, 97 ; *vidi i* Engleska; Anglosaksonska pisma
Budizam, 82
Bugarska, Bugari, Bugarska pisma, 88–90
Burjat, 82
Burma, Burmanska pisma, 45–46, 82
Bustrofedon, 31, 38, 51, 62, 84, 87, 90
Byblos, 59–61, 64, 66, 73

Can–qin–gai, 44
Ceylon, 82
Chichimeki, 56
Cilicija, 75, 78

Cilindrični pečati, 23
Cipar, Ciparska pisma, 61, 64, 68, 75
Ciparski silabarij, 61–62, 64
Cippus, 90
Codey argenteus, 88
Crna Gora, 90
Crna pismena, 96–97

Česi, 88
Čile, 50

Ćirilica, 79, 88–90

Daleki istok, 70
Dalmacija, 95
Damask, 76–77, 79
Dedantsko pismo, 69
Demotsko pismo, 28–29, 40, 86
Desgodins, 45
Determinativi
vidi Odredbenice
Dhorme, Edouard, 60
Dijakritički znakovi, 49, 81
Divani, 80
Dodatni zankovi
– anglosaksonskog alfabeta, 95, 97
– arapskog alfabeta, 79
– ćirilice, 88
– grčkog alfabeta, 83
– koptskog pisma, 86
– latinice, 90
– malajskog, perzijskog, turskog i urdskog alfabeta, 79
"Drveni godišnjaci", 16
Dunand, M., 60

Edomsko pismo, 75
Egipat, Egipatska pisma, 8–9, 18, 25–30, 52, 54, 59–61, 63–64, 66, 70, 76–79
vidi i Hijeroglifska pisma
Elam, Elamiti, Elamitsko pismo, 18, 23
Elefantinski papirusi, 78
Elibalov natpis, 65
Embrionalno pismo, 6, 9, 13, 15
Engleska, 16, 95, 97
vidi i Britanija, Britansko otočje
Epigrafija, 9, 86
Erek
vidi Uruk
Erh ya, 42
Eskimi, 53
Estetski izgled pisma
vidi Kaligrafija
Eteokretski, 34
vidi i Kretska pisma
Etiopija, Etiopska pisma, 69–70
Etruščansko pismo, 86–87, 90–91
Europa, 14, 44, 53, 64, 83, 95, 97–98
Evans, Arthur, 30–34

Fǎngiè, 43
Fenicija, Feničani, Feničko pismo, 59–60, 63–65, 70–71, 73–75, 78
Filipini, 82
Fonetsko pismo (fonogrami, fonetski znakovi, fon. prikaz, fon. rječnik, fon. vrijednost, fonetizacija), 11, 18, 25–26, 31, 38–40, 42–44, 48, 52, 55, 57, 59, 63, 66, 81, 84
Franačko carstvo, 97
Francuska, 95, 97

Gardiner, Alan H., 66, 68
Germansko prekarolinško pismo, 95
Gezer
– crepovlje, 67
– kalendar, 65, 71
Glagoljica, 88, 90
Glinene pločice, 65
Gotica, 87–88, 97
vidi i Crna pismena
Grafologija, 9
Grčka, Grci, Grčka pisma, 28, 59, 61, 64–65, 70–71, 73, 75, 78–79, 83–91
Gruzija, Gruzijsko pismo, 82
Gupta, 82

Hadramautsko pismo, 69
Hamurabijev zbornik, 22
Harappa, 35–36
vidi i Pismo doline Inda
Hator, 66
Hatušaš, 37
Hebreji, Hebrejsko pismo, 65, 70, 71–73, 75–76, 78
Hetiti, Hetitsko pismo, 22, 25, 36–38, 62, 64, 68, 70, 76
Hijerakonpol, 25
Hijeratsko (egipatsko) pismo, 9, 27–28, 40
Hijeroglifska pisma, 25–29, 37, 39, 59–60, 66, 68, 71
vidi i Egipat
Hiksosko razdoblje, 68
Himjaritsko pismo, 69
Hindi, 53
Hiragana, 48–49
Homofoni, 21, 26
Honanške kosti, 39, 52
Honduras, 54
Hrvatska, Hrvati, Hrvatska pisma, 88, 90

Iberska pisma, 70, 75
Ideografsko pismo, 10, 18–19, 31, 36
vidi i Ideogrami
Ideogrami, 25–26, 28, 40, 50, 52, 55, 63, 66, 98
Ikonomatski sustav, 57
Indija, Indijska pisma, 35–36, 44, 52, 76, 78, 81–82
vidi i Pismo doline Inda; Indo–arijska kultura
Indo–arijska kultura, 36
vidi Indija, Indijska pisma
Indokina, 16, 44–45
Indonezija, 44, 82
Inka, 15
Iran, Iranska pisma, 52, 82
Iroha (Irofa), 49
Irska, Irska pisma, 53, 95
vidi i Kelti
Inverzija, 40
Inzularno anglo–irsko pismo, 95, 97
Isfahani, 80
Istočno sredozemlje, 68
vidi i Sredozemno more, Sredozemlje
Istra, 90
Italija, Talijanska pisma, 16, 87, 90, 95, 97
Izrael, 70–71, 75
vidi i Hebreji

Jadransko more, 87
Japan, Japanska pisma, 44, 46–50, 53, 98
Java, 82
Jebu, 16
Jekimilkov natpis, 65
Jindaimoji (Kamiyo no moji), 46
Jonsko pismo, 84
Jordan, 73, 79
Judeja, 71
Južnosemitsko pismo, 69
vidi i Semitska pisma

Kairamuz, 80
Kǎishū, 40
vidi i Kina
Kalifornija, 16
Kaligrafija, 12, 19, 39–41, 49, 80
Kalika–pismo, 82
Kalmik, 82
Kam, 82
Kambodža, 82
Kamen iz grada Nora, 75
Kamen iz Rosette, 28–29
Kana, 48–50
Kanaan, Kanaanska pisma, 65, 67–71, 75
Kanamajiri, 48–49
Kāng xī, 43
Kapadocija, 78
Kapitala, 92
Karatepe, 38
Karijansko pismo, 86
Karkemiš, 37
Karolina, Karolinško pismo, 95–97
Kartaga, Kartaško pismo, 53, 75
vidi i Punska pisma
Katakana, 48
Katolicizam, 90
Kavi–pismo, 82
Kelti, 90
Kharošthi pismo, 81
Kibi, 48

Kina, Kineska pisma, 7, 10, 12, 17, 39–46, 98
Kineska četkica za pisanje, 40
Kitansko pismo, 46
Klasifikacija kineskog pisma, 42
Klinasto pismo, 9, 18–20, 22–24, 36, 39, 59, 63, 65–66, 78
Knosos, 33–34
Knjiga, 59
Kobodaiši, 58
Kodeksi, 57, 95
Kohau–rongo–rongo, 51
vidi i Pismo uskršnjeg otoka
Kök turki, 82
Koptski alfabet, 28, 79, 86
Koreja, Korejsko pismo, 40, 44, 46
Korint, 84
Kreta, Kretska pisma, 25, 30–35, 38, 61, 64, 68, 76, 84–86
Kvatabansko pismo, 69
Kufa, Kufijsko pismo, 80
Kunten, 48
Kurzivna latinica, 92, 95
Kurzivna majuskula, 92, 97
vidi i Kurzivna pisma
Kurzivna minuskula, 92, 95, 97
vidi i Kurzivna pisma
Kurzivna pisma, 40, 75, 79, 86, 92–93, 95
vidi i Kurzivna majuskula, Kurzivna minuskula, Polukurzivna minuskula

Lakiš, Lakiška slova, 67–68, 71
Laos, 82
Latinica, 95, 98
vidi i Latinska pisma ; Kurzivna latinica
Latinska pisma, 79, 87–88, 91
Libija, Libijci, Libijsko pismo, 53, 75
Licija, 78
Lidija, Lidijansko pismo, 78, 86
Lihjanitsko pismo, 69
Linearno A pismo, 19, 32, 61
vidi i Linearno B pismo
Linearno B pismo, 33
vidi i Linearno A pismo ; Piktografsko B pismo
Li ssu, 42
Lombardska minuskula, 95
Lo–lo, 44–45
Lu–ze, 17
Lužički Srbi, 88

Makabejci, 72
Mala Azija, 37, 64, 76, 84, 86
Malaja, 82
Malta, 75
Man, 45
Mandejsko pismo, 78
Mandžurija, Mandžursko pismo, 82
Manihejsko pismo, 78
Marsilijanska ploča, 87
Mas d'Azil, 14
Maya 25, 53–57, 98
Mdw–ntr, 25
Medina, 80
Meka, 80
Mekong, 45–46
Meksiko, 53–54, 56
Melanezija, Melanezijsko pismo, 52
Merovinško pismo, 95–96
Mesapijci, Mesapijsko pismo, 87
Mešin stup, 64
Mezopotamija, 54, 63–65, 68, 70, 76, 80, 82
vidi i Akađani, Asir, Babilonci, Klinasto pismo, Sumer
Miáo, 45–46
Mikena, Mikensko pismo, 32–34, 61
Miksteki, 58
Minojci, Minojska pisma, 30–34, 61, 70, 76
Mnemotehnička sredstva, 15, 51
Moabićani, Moapsko pismo, 71, 75–76
Mohenjo daro, 35
Mongolija, Mongolsko pismo, 53, 82
Moravska, 90

Nabatejsko pismo, 70, 77, 79–80
Naglasci (grčki), 86
Narmerova paleta, 25–26
Nashki, 80
Natpis iz 'Araq el–emira, 73

Natpis iz Siloama, 71
Natpis iz Taime, 78
Natpis na postolju Trajanova stupa, 92
Nāxī, 45
Nekineska pisma, 44–46
Nitok
vidi Koreja, Korejsko pismo
Nizozemska, 97
Novobabilonsko klinasto pismo, 63
Novopunsko pismo
vidi Punska pisma
Novosinajsko pismo, 70, 78–80
Numidsko pismo
vidi Libijsko pismo
Nüzhinsko pismo, 46
Njemačka, Njemačka pisma, 95, 97
vidi i Crna pismena ; Gotica ; Runsko pismo

Odredbenice, 21, 26, 28, 31, 38, 42, 59–60
Ogamska pismena, 90
Orhomen, 32–33
Ornamentalna pisma, 40
Ostrakoni, 71, 78, 86
Otomi, 56

Paleografija, 9, 86
Paleosinajski natpisi, 66–70
Palestina, 64, 68–71, 73, 75
vidi i Palestinski natpisi, 65
Palestinski natpisi, 65
vidi i Palestina
Palmirsko pismo, 77–78
Papinsko kurijalno pismo, 95
Papir, 40
Papirus, 78, 86, 92
Pećinski crteži, 6, 13
Pehlavi, 82
Peloponez, 33
Pergament, 86, 92
Perzija, Perzijanci, Perzijsko pismo, 23–24, 53, 59, 63, 79
Petra, 79
Petroglifi, 13–14
Petrogrami
vidi Pećinski crteži
Piktografija, Piktogrami, 10, 14, 19–20, 25–26, 30–31, 34, 39, 45, 51
Piktografsko A pismo, 31–32
Piktografsko B pismo, 31–32
vidi i Linearno B pismo
Pilos, 33–34, 83
Pismo, 5–6, 8–9, 60
Pismo Brahmi, 36, 81–82
Pismo doline Inda, 18, 35–36, 52
Pismo Maya, 25
vidi Maya
Pismo uskršnjeg otoka, 36, 50–52
Ploča iz Festosa, 34–35
Polifoni, 21, 26
Polinezija, Polinezijsko pismo, 52
Polualfabetsko pismo, 63
Polufonetsko pismo, 59
Polukurzivna minuskula, 92, 95, 97
vidi i Kurzivna pisma
Poljaci, 88
Praisos, 34
Prenestinska fibula, 90
Protoelamitsko pismo, 23, 36
vidi i Elamitsko pismo
Pseudo hijeroglifska pisma, 59–61, 66
Punska pisma, 70, 74–75

Qiēyùn, 43
Quipus (Quipos), 15–16

Rano pouuncijalno pismo, 95
Ravensko pismo, 95
Rim, Rimljani, Rimsko carstvo, 53, 64, 79, 87, 90–92, 95, 97
Rimska kapitala, 92–94
Rōmaji–kai, 49
Roueissehov natpis, 65
Rovaš, 16
Rük'a, 80
Runsko pismo, 87, 90
Rusija, Rusi, Ruska pisma, 16, 79, 88

Sabejsko pismo, 69–70
Safaitsko pismo, 69
Samaritansko pismo, 72–73
San Càng, 42

Sardinija, Sardinijsko pismo, 75
Semitska pisma, 26, 59–60, 64, 66, 70–81, 83–84
vidi i Sjevernosemitsko pismo; Južnosemitsko pismo
"Serif", 92
Shuōwén jiězi, 42–43
Sibir, 82
Sicilija, 75
Sihem
vidi Šekem
Silabariji, 11, 43, 47, 59, 61–62
Simbol, Simbolizacija, 43, 52, 57, 59–60, 65, 69, 84, 98
Sinaj, 64, 66, 68, 79
Sin–katakana, 48
Sirija, Sirijsko pismo, 64, 68, 70, 76, 79, 82
vidi i Sirijsko–nestorijansko pismo
Sirijsko–nestorijansko pismo, 81
vidi i Sirija, Sirijsko pismo
Sjeverna Amerika, 16, 54
Sjevernosemitsko pismo, 36, 64–66, 68–71, 73–74, 76, 78
vidi i Semitska pisma
Skandinavija, 16
Slavenska pisma, 88–90
vidi i Ćirilica; Glagoljica i pod nazivima pojedinih naroda
Slikovno pismo, 10, 14, 18–19, 38, 50–52, 57, 59
vidi i Piktografija
Slogovno pismo, 49, 59–60
Slovaci, 88
Slovenci, 88
Sogdijsko pismo, 82
Sovjetski Savez, 88, 98
vidi i Slavenska pisma; Rusija, Ćirilica
Spatulae, 60
Srbi, Srpska pisma, 88
Središnja Amerika, 53–54
Sredozemno more, Sredozemlje, 61, 70
Srpskohrvatski jezik, 88
Stari zavjet, 71
Stela, 29, 55, 60, 75–77
Stilus, 19, 65–66, 92
Süakat, 80
Suez, 79
Suglasničko pismo, 65
Sumatra, 82
Sumer, Sumerani, Sumersko pismo, 18–21, 23–24, 36, 64
vidi i Mezopotamija

Šekem, 66, 68
Šekemska pločica, 67
Španjolska, 75, 80, 95, 97

Tagalog–pismo, 82
Tajland, 82
Talik, 80
Tamaček, 70, 75
Tamudensko pismo, 69
Tángyùn, 43
Tangut
vidi Xī xià
Tau–rongo–rongo
vidi Pismo uskršnjeg otoka
Tarkondemos, 38
Taxila, 81
Tel el–heleifeh, 76–78
Teokratska pisma, 78
Thira, 84–85
Tibetanski alfabet, 45
Tibetsko pismo, 82
Tigrejsko pismo, 69–70
Tigrinjsko pismo, 69–70
Tihi ocean, 50, 52
Tiskarstvo, 97
Tolteki, 53–54, 56–57
Tuḷ–pismo, 80
Turkestan, 82
Turska, 80, 98

Ugaritsko klinasto pismo, 65–66
Ugarsko pismo, 82
Ujgursko pismo, 82
Ukrajina, Ukrajinsko pismo, 88
Uncijalno pismo, 95
Uruk, 18–19
Uskršnji otok, 50–51

Vijetnam, 82
Vizigotica, 95
vidi i Gotica; Crna pismena

Wampum, 16

Xicalanca, 58
Xing Sheng, 42, 59
Xī xià, 46
Xǔ shèn, 40, 42
Xǔ xuan, 43

Yamatogana
vidi Katakana
Yángzi–jiang, 45
Yao, 45–46
Yucatan, 54–55
Yùnfù, 42–43
Yupian, 43

Zapoteki, 53, 58
Znak, 60, 66

Židovi
vidi Hebreji

SADRŽAJ

UVOD 5

PRVO POGLAVLJE

PRVOTNA SREDSTVA SPORAZUMIJEVANJA: EMBRIONALNO PISMO 13

Mnemotehnička sredstva 15

DRUGO POGLAVLJE

ANALITIČKA PISMA DREVNOGA BLISKOG ISTOKA 18

Klinasto pismo 18

Egipatsko pismo 25

Kretska pisma 30

PISMO DOLINE INDA 35

HETITSKA PISMA 36

TREĆE POGLAVLJE

DALEKI ISTOK 39

Kinesko pismo 39

Nekineska pisma u Kini 44

Japanska pisma 46

Pismo Uskršnjeg otoka 50

ČETVRTO POGLAVLJE

PRETKOLUMBOVSKA AMERIKA 53

Kulturna zagonetka pretkolumbovske Amerike 53

Pismo Maya 54

Aztečko pismo 56

PETO POGLAVLJE

FONETSKA PISMA I ALFABET 59

Pseudohijeroglifsko pismo Byblosa 59

Ciparski silabarij 61

Perzijsko klinasto pismo 63

Podrijetlo alfabetskoga pisma 63

ŠESTO POGLAVLJE

ŠIRENJE ALFABETA 70

Kanaanski ogranak 71

Aramejski ogranak 76

Grčko pismo 83

Latinica 90

BIBLIOGRAFIJA 99

KAZALO 105

Nakladnik: Hrvatsko bibliotekarsko društvo
Zagreb, Marulićev trg 21

Za nakladnika: Srećko Jelušić

Kazalo sastavila: Divna Sertić

Prijepis na composeru: Ljiljana Bukač

Naklada: 1.000 primjeraka

Tisak: Kućna tiskara Nacionalne i sveučilišne biblioteke
u Zagrebu

ISBN 86–80745–04–9